

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BOL OG BY

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT

1989:1

Fra land til by

En undersøgelse af landboernes tilflytning til Århus ved midten af 1800-tallet

Af *Allan Frandsen*

Når borgerne i Århus i 1845 havde brug for en tandlæge eller en jordemoder, når de fik informationerne bragt i form af Aarhus Stiftstidende eller af udråberen og når en del af deres affald om morgenen var fjernet af natmanden, så var det tilflyttere fra landet, der klarede disse opgaver. De mest velhavende borgere kunne slet ikke holde hus uden at ansætte tjenestefolk fra landet, håndværksmestrene kunne ikke bygge huse uden svende og lærlinge fra landet og de rige købmænd, brændevinsbrænderne og småfabrikanterne kunne ikke holde omsætningen igang uden daglejere og arbejdsmænd fra landet. Kort sagt Århus kunne ikke fungere uden tilflyttere.

Denne artikel handler om disse tilflyttere og i særdeleshed om de største grupper; tjenestefolk, daglejere, arbejdsmænd og håndværkere. Formålet er for det første at få overblik over det, der i demografien kaldes »vandringer«; hvor langt folk flyttede, hvilke aldersklasser og hvilke erhvervsgrupper der flyttede. Hermed skulle udstrækningen af det opland, hvor landboerne i stor udstrækning valgte Århus som mål for deres

Allan Frandsen, f. 1956, cand. phil. Har skrevet bogen »Høvlen gik – og knasten sprang i splinter«, Snedker-Tømrerforbundet, afd. 16, Esbjerg-Varde 1887–1987, Esbjerg 1987. Artikler om forholdet mellem land og by f.eks. »Bonden og Købmanden« i *Fortid og Nutid* 1, 1987. Sammen med Peter Knoop Christensen artikel »Mænd, ægteskab og seksualitet« i *Nord Nytt* 35, 1988. Sammen med Gunnar Jakobsen »Historiske årbøger og tidsskrifter. En oversigt« i *Fortid og Nutid* 2 1988. Har desuden skrevet flere jubilæumsskrifter til foreninger og firmaer.

flytning, kunne afgrænses. Et andet formål er at undersøge hvor lang tid tilflytterne blev i Århus: var det hele livet eller kun en kortere årrække, hvilke årsager kunne tænkes at udløse en flytning både til og fra byen og endelig om tilflytterne opgav landkulturen til fordel for bykulturen.

Kilderne

Ved folketællingen 1845 gennemførtes for første gang en registrering af befolkningen efter fødested (sogn og amt), og denne registrering giver mulighed for at undersøge tilflytningen til købstæderne. Det altoverskyggende kildemateriale i artiklen er derfor Optegnelse paa Folketallet m.v.i Aarhus den 1ste Februar 1845 – i det følgende kaldet Folketællingen Århus 1845. Desuden er folketællingerne fra Århus i 1840 og 1850 anvendt i mindre udstrækning.¹

Hele folketællingen Århus 1845 er gennemgået og voksne personer, født i jyske landsogne syd for Limfjorden og nord for den nuværende dansk-tyske grænse, er registreret som tilflyttere. Ved voksne forstås personer som i folketællingen står opført med en stillingsbetegnelse; f.eks. er en hjemmeboede datter på 16 år ikke registreret, idet hun som regel vil være opført som »husfaderens datter«, mens en tjenestepige på 16 år er registreret. Ved tilflyttere forstås personer som er flyttet til byen, og begrebet dækker altså over det samme som det almindeligt anvendte demografiske begreb »de vandrende«. I artiklen anvendes betegnelsen landboere om tilflyttere og ikke en nærmere social placering. Årsagen er, at det ikke kan afgøres om en bestemt person f.eks. var husmandsdatter eller præstedatter. Folketællingens oplysninger om fødesogn og -amt er for Århus, Skanderborg, Randers, Viborg og Vejle amter bragt i overensstemmelse med sogne- og amtsinddelingen, som den fremstår i Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660.² Lokalteter i de fem amter, som har været umulige at stedfæste, er udeladt.

Pålideligheden af Folketællingen 1845 på landsplan er analyseret af Jørgen Elklit, og han når i sine hovedkonklusioner frem til en fejlprocent på omkring 25% i aldersangivelserne og omkring 10% i fødestedsoplysningerne. Ligeledes er erhvervsoplysningerne i et vist omfang behæftet med usikkerhed.³ Angående aldersangivelserne anfører Elklit, at fejlene i vid udstrækning ophæves ved en inddeling i 5-års aldersgrupper. I

denne artikel er der anvendt 3-års aldersgrupper, hvilket sikkert giver en fejlprocent på omkring 10.⁴ Erhvervsoplysningerne er givet behæftet med samme usikkerhed som i Elklits undersøgelse. Folketællingen Århus 1845 rummer dog en besynderlighed, som nærmest må betragtes som en fejl, nemlig at »Barberstræde« (nuværende Sct. Clemensstræde) ikke er optalt.⁵ Der findes ingen anmærkninger i folketællingen om årsagen, men svaret findes måske i originalmaterialet på Rigsarkivet.

Et generelt problem ved anvendelsen af folketællingernes fødestedsoplysninger er de såkaldte »etapevandring«, hvor vandringen mellem landsby og købstad foregår etapevis, f.eks. fra fjernere sogne til nærmere sogne og endelig til købstaden. Sådanne flytninger kan folketællingen ikke oplyse om. Ligeledes rummer folketællingen ikke oplysninger om vandrings-tidspunktet. Undervejs i afhandlingen vil disse problemer blive behandlet i konkrete sammenhænge, idet generelle løsninger synes umulige.

Land/by-problematikken har kun sporadisk været behandlet i dansk historisk litteratur. En sammenhængende teoretisk ramme for problematikken i 1800-tallet er fremlagt af Vagn Wåhlin i artiklen: By og land, i Det grundtvigske bondemiljø, Ålborg 1981. Konklusionerne har dog begrænset rækkevidde, da behandlingen af forholdene i bysektoren baserer sig på Københavns udvikling. Sven Henningsen har i disputatsen om Landhaandværket, Göteborg 1944 anført forholdet mellem land og by som en væsentlig forklaringsramme, hvor især de politiske modsætninger har en fremtrædende plads. I to nyere fremstillinger af danmarkshistorien: Hans Chr. Johansen: Dansk Socialhistorie bd. 4, Kbh 1979 og Vagn Skovgaard-Petersen: Danmarks historie, bd. 5, har forfatterne begge blik for land/by forholdet. Denne artikels forfatter har bidraget til belysning af de økonomiske relationer mellem by og land i artiklen: Bonden og købmanden, i Fortid og Nutid 1, 1987.

De seneste år har bragt to væsentlige afhandlinger om land/by-forholdet frem i lyset. Den første Niels Peter Stilling: De nye byer, Viborg 1987 – om stationsbyernes befolkningsforhold og funktion 1840-1940 ser stationsbyerne som den faktor, der forhindrede en stærk polarisering mellem land og by. Den anden bog er Bjørn Poulsen: Land – By – Marked, Flensborg 1988, der omhandler den økonomiske udvikling i middelal-

derens Sydslesvig. Her var modsætninger mellem land og by en væsentlig faktor i den økonomiske udvikling. På nordisk plan forsvarede Börje Hansson allerede i 1952 disputatsen: Österlen – allmoge, köpstafolk & kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne, hvor han på baggrund af et kolossalt kildemateriale undersøger, hvordan landkulturen og bykulturen griber ind i hinanden. Vandringerne mellem de enkelte købstæder og det omliggende land har ikke været genstand for større undersøgelser, men er i begrænset omfang indgået som en del af større byhistoriske undersøgelser. Udgangspunktet har dog i sagens natur været byens og ikke som den foreliggende undersøgelse – landets.

Artiklen er disponeret i to hovedafsnit, hvor det første HVOR KOM DE FRA – OG HVAD LAVEDE DE I ÅRHUS undersøger tilflytternes geografiske udgangspunkter og deres erhverv i Århus, og det andet HVOR GAMLE VAR DE – HVOR LÆNGE BLEV DE – OG HVORFOR KOM DE TIL ÅRHUS undersøger i hvilken alder landboerne flyttede til byen, hvor længe de blev og endelig hvilke faktorer som kunne tænkes at udløse tilflytningen. Et generelt udgangspunkt for undersøgelserne er, at landboerne flyttede til Århus for at få arbejde, hvilket sikkert gjaldt for hovedparten af de tilflyttede. Men der har givetvis også eksisteret personer med eventyr i blodet, og som af den årsag flyttede til Århus. Kendt er det også, at mange håndværkssvende tog på valsen, når deres læretid var overstået. Elklit har stillet et stort spørgsmålstejn ved, om folketællingernes fødestedsoplysninger kan anvendes i større udstrækning, end han har gjort i sine undersøgelser af vandringerne.⁶ Altså om det kan lade sig gøre at få indblik i vandringsstidspunktet samt i, om vandringerne er direkte vandringer eller etapevandring. Folketællingens muligheder i så henseende vil blive diskuteret undervejs.

Hvor kom de fra – og hvad lavede de i Århus

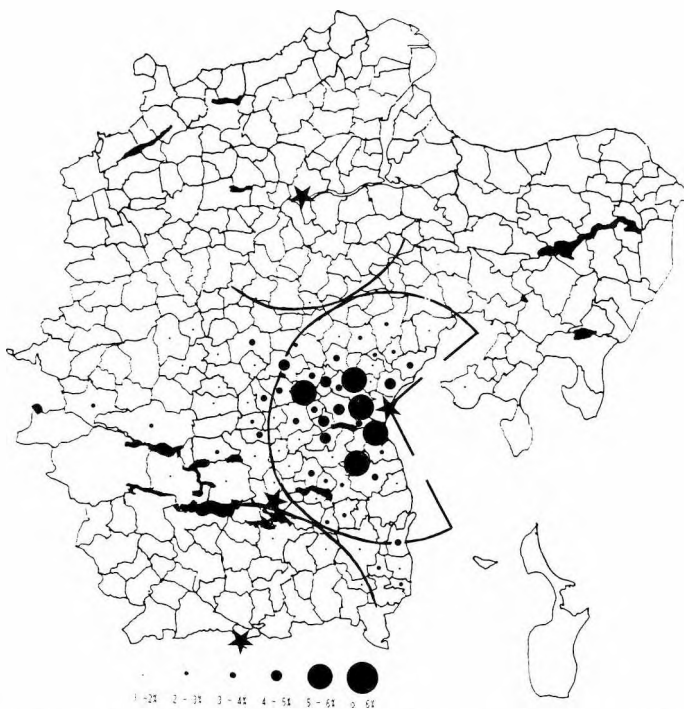
Århus var i 1845 en by i kraftig vækst. Siden 1840 var befolkningen steget med 2.1% om året, mens den fra 1834 til 1840 kun steg 0.8% om året. Fra 6765 personer i 1834 over 7085 i 1840 til 7864 personer i 1845.⁷ Århus skilte sig derved ikke ud fra andre provinskøbstæder, hvor væksten satte ind

fra begyndelsen af 1840'erne.⁸ Det samlede antal tilflyttere fra landet var 1604,⁹ altså omkring 21% af den samlede befolkning. Denne andel svarer ret nøje til det generelle billede, hvor 24% af købstadsbefolkningen i jyske købstæder er født i de jyske landdistrikter.¹⁰ Ser vi derimod kun på andelen af de voksne, udgør tilflytterne en noget større andel. Af Århus' samlede befolkning i 1845 (7864 personer) var 4765 (61%) over 20 år,¹¹ og heraf var 1412 (33%) tilflyttere fra landet.¹² Personer født på landet udgjorde således en trediedel af den voksne befolkning. Og således måtte det også være, når byerne helt frem til i al fald 1800 for blot at opretholde folketallets status quo fordrede en tilgang på omkring 4% årligt.¹³

Tilflytternes geografiske udgangspunkt – fødesogn, -herred og -amt

Tilflytterne kom især fra Århus amt (45%), Skanderborg amt (19%) og Randers amt (17%), ialt 81%. De resterende fordelte sig på de øvrige jyske amter med 0–3%, dog undtaget Viborg amt hvorfra 7% af tilflytterne kom. Dette er den traditionelle måde at anskue vandringerne mellem land og by: hvem befolkede købstaden.¹⁴ Når tilflytningen imidlertid skal betragtes fra landsiden, og det skal vurderes til hvilken købstad landboerne søgte, er det nødvendigt at sætte antallet af tilflyttere i forhold til folketallet i sogne, herreder og amter.¹⁵ Tabel 2 udtrykker forholdet mellem amter og herreders folketal i 1840 og tilflyttere i Århus 1845 fra de pågældende amter og herreder.

Opgørelsen over de tilflyttede i forhold til amternes og herredernes folketal viser samme fordeling som opgørelsen over de tilflyttedes fødested – Århus amt dominerer klart med 2,3%. På herredsplan tegner sig derimod et andet billede. Fra Øster Liisbjerg herred i Randers amt, det herred i amtet der lå tættest på Århus, kom 1,6% af befolkningen – betydeligt over den generelle andel i Randers amt på 0,5%. Ligeledes lå de to nærmeste herreder i Skanderborg amt, Gjern og Hjelmlev betydeligt over amtets gennemsnit. Endelig er Hads herred i Århus amt repræsenteret ved klart færre tilflyttere end amtet som helhed. På amts- og herredsplan tegner sig følgende billede af de tilflyttedes geografiske udgangspunkter; tilflytterne kom fra amtet eller de nærmeste herreder, hvilket er i overensstemmelse med det generelle vandringsmønster.¹⁶

Figur 1. Sogne hvorfra tilflytterne til Århus 1845 udgjorde over 1% af folketallet i 1840.

TABEL 2. Forholdet mellem befolkningens størrelse (1840) og antallet af tilflyttede til Århus i udvalgte amter og herreder (1845).

	1	2	3	4
ÅRHUS AMT	731	45	31532	2,3
SKANDERBORG AMT	306	19	36708	0,8
RANDERS AMT	280	17	55599	0,5
VIBORG AMT	119	7	51347	0,2
ØSTER LIISBJERG HRD.	108	38	6477	1,6
GJERN HRD.	119	38	7020	1,7
HJEMSLEV HRD.	72	25	5808	1,2
HADS HRD.	137	19	10053	1,3

-
- 1: Antal tilflyttere 1845.
 - 2: % af samtlige tilflyttere. For herredernes vedkommende % af samtlige tilflyttede fra amtet. (se note 4)
 - 3: Indbyggertal 1840.
 - 4: Tilflytternes andel af indbyggertallet 1840, %-fordeling.
-

Kilder: Folketællingen Århus 1845, Trap 1898–1906.

Fordelingen på sogneplan ses af figur 1, som fremstiller de sogne, hvorfra der i 1845 blev registreret over 1% tilflyttede i forhold til sognenes folketal i 1840.¹⁷ Figuren viser tydeligt, at det især var landboere fra sognene vest og syd for Århus, som søgte til byen efter arbejde. Derimod falder procentdelen mod nord ret hurtigt til under 1% af befolkningen. Forklaringen er ligetil. Mod nord havde bønderne mulighed for at søge til Randers. Og det ser endog ud som om Randers øvede en større tiltrækning end Århus: Ved at betragte de to købstæders »oplandsradier«¹⁸ ses, at der indenfor Århus' radius mod nord findes fire sogne, hvorfra under 1% af befolkningen i 1840 var tilflyttet i 1845. Spørring og Thrige sogne kan tjene som eksempel på denne skillelinie. Fra Thrige sogn kom 2.1% (13 pers.) og fra Spørring 0.34% (1 pers.). Mod vest og syd er forholdene anderledes. Her havde landboere, som boede betydeligt længere fra Århus, blikket (og fødderne) vendt mod denne købstad.

Fra Balle sogn, hvis yderste ende ligger ca. 50 km fra Århus, kom 2.29%, og fra Linå sogn, hvis afstand til Århus er mellem 30 og 45 km, 2.69%. Det er dog sandsynligt, at der i denne sammenhæng skal tages højde for etapevandring. Det virker i det mindste underligt, at der fra disse fjerne sogne kom betydeligt flere end fra de mellemliggende. At der fra sogne der ligger uden for »oplands-radien« kommer over 1 og i visse tilfælde 2%, må skyldes manglen på en købstad i det midtjyske.¹⁹ Lidt længere mod nord kan indflydelsen fra Viborg begynde at spores. Mod syd ebber tilflytningen ud, hvor Horsens' oplandsradius begynder, skønt der er en svag tendens til at Århus trækker lidt mere end Horsens. Det ses desuden på figuren, at Skanderborg ikke var en købstad der kunne drage ret mange til sig: Antallet af sogne med over 1% tilflyttede strækker sig langt mod vest og sydvest.

Skanderborg var da også på dette tidspunkt en ganske lille by, med en befolkning på 1011 i 1845.²⁰ Byen var dog som Århus inde i en hastig vækst, med en årlig befolkningsstigning på 2,5% i perioden 1840–1845.²¹ Skanderborg skulle dog have muligheder for at drage en stor del af landboerne i Århus' og Horsens' opland til sig, med placeringen i skæringspunktet mellem de to købstæders »oplandsradier«. Andelen af tilflyttere til Århus fra Skanderborgs nærmeste herred, Hjelmslev tyder dog ikke på, at den lille købstad kunne gøre sig gældende overfor den store købstad ved bugten: tilflytterne fra herredet til Århus i 1845 udgjorde 1,2% af befolkningen i 1840, hvilket er 0,4% over den samlede tilflytning fra Skanderborg amt. Forklaringen skal sikkert søges i Skanderborgs placering inde i landet, som p.g.a de ringe landtransport-muligheder mindskede dens betydning som handelsby for bønderne.

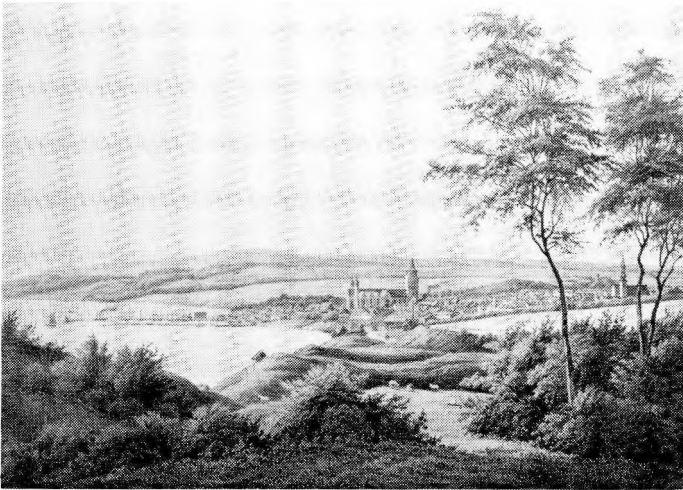
Horsens var derimod en by på størrelse med Århus – 5058 indbyggere i 1845. Skønt byen havde en betydeligt lavere befolkningstilvækst fra 1840–1845, i gennemsnit 0.5% pr. år, strakte Horsens' »oplandsradius« sig et stykke ind i Århus amt, nærmere bestemt den sydligste del af Hads herred. Figur 1 viser, at kun forholdsvis få tilflyttere i Århus 1845 kom fra sognene i denne del af amtet. Også på herredsplan gør forholdet sig gældende. Tilflytningen fra Hads herred udgjorde kun 1,3% af befolkningen i 1840, mens den generelle andel for Århus amt var 2,3 (tabel 2).

Behandlingen af de tilflyttedes geografiske udgangspunkt viser, at metoden med at sætte antallet i forhold til sognets, herredets og amtets folketal giver et godt indtryk af det område, hvor Århus kunne trække flest landboere til sig. Indtegningen af Århus' »oplands-radius« viser, at denne i store træk afgrænsede et opland, hvor minimum 1% af befolkningen flyttede til byen på et eller andet tidspunkt. Forskydningen mod vest ud over cirklen viser, at befolkningen i disse områder var villige til at flytte langt efter arbejde. Ellers er det helt klare hovedindtryk, at tilflytningen skete fra Århus' nærmeste opland – de nærmeste herreder og sogne. Amtsgrænser spiller i den forbindelse ingen rolle. I denne forbindelse synes det godt gjort, at Elklits forslag med at inddrage et »fødestedsfelt« i undersøgelsen, er relevant.²² Et nærliggende »fødestedsfelt« vil være herredet, da der er påvist store forskelle i antallet af tilflyttere fra de nærmeste og fjerneste herreder. Pro-

blemet med etapevandringerne er vanskeligt at tage højde for, men generelt vandrede landbefolkningen over korte afstande; i 1845 boede 75% stadig i fødesognet eller nabosognet.²³ Figuren er således behæftet med en vis usikkerhed. Imidlertid giver selve tolkningen af figuren en så god mening, at det må kunne antages, at etapevandringerne ikke spillede nogen afgørende rolle. Et nærmere studium af kirkebøgernes til- og afgangslister i de enkelte sogne kunne kaste lys over dette problem.

Tilflytternes erhverv

Tilflytterne varetog en mangfoldighed af erhverv – 124 forskellige hvoraf 48 dog er håndværk. Enkelte grupper skiller sig dog klart ud; tjenstefolk, daglejere og arbejdsmænd udgjorde 45% af alle tilflytterne og håndværkerne 15%.²⁴ 59% af tilflytterne var altså beskæftiget indenfor disse fire erhverv.

Udsigten over Århus fra nordøst i 1850. Fra denne side af Århus' opland flyttede kun få til byen. Størst udbredelse havde tilflytningen vest og syd for Århus. Uanset hvorfra tilflytterne kom, må de teglhængte huse og den enorme domkirke have gjort et kolossalt indtryk, hvis de aldrig havde sat benene i en købstad før. (Lokalhistorisk Samling, Hovedbiblioteket, Mølleparken Århus.)

De største af de øvrige grupper er opregnet i tabel 3.²⁵ I det følgende vil de 21 tilflyttede født i Borum sogn, blive brugt som eksempler på de generelle tendenser. Borum-tilflytterne var den største gruppe af tilflyttere i forhold til folketal, idet de 21 personer udgjorde 6.38 % af folketallet på 329 i Borum sogn 1840.

Kønsfordelingen er på det generelle plan ligelig – 50% af hvert køn, hvorimod der indenfor de enkelte erhverv er store udsving. En nærmere behandling af disse, vil for de største erhvervsgrupper blive foretaget i afsnittet: HVOR GAMLE VAR DE.... Af tabel 3 fremgår dog, at gruppen af lavest socialt placerede næsten udelukkende bestod af kvinder. For disse kvinder har Århus åbenbart udgjort en mulighed for at overleve, som de ikke havde på landet. Ligeledes består gruppen som bor hos familien især af kvinder. En nærmere drøftelse af dette forhold skal ikke føres i denne sammenhæng. Tilflytterne fra Borum sogn fordelte sig med 12 kvinder og 9 mænd, der varetog 10 forskellige erhverv, med tjenestepiger og daglejere/arbejds mænd som de dominerende med hhv. seks og fem personer. De øvrige tilflyttere var opført således: smedsvend, to lærlinge, befalingsmand hos dragonerne, to tømmermænd, høker, møllersvend, syerske og endelig Marie Kirstine Rasmussen i Ridderstræde 425 gift med fisker Rasmus Nielsen.

Statistisk Tabelværk nr 10, 1846 rummer en opgørelse over antallet af personer i de enkelte erhvervskategorier i Århus 1845. I visse tilfælde er det muligt at sammenligne tallene for de tilflyttedes erhverv med det samlede antal inden for de enkelte erhverv.²⁶ Sammenlignes kolonne 2 og 4 i tabel 3 ses, at skønt tjenestefolkene ikke udgjorde mere end 29% af samtlige tilflyttede, besatte de halvdelen af alle tjenestepladser i Århus. Ligeledes ses alle de øvrige grupper (håndværksmestre, -svende og -lærlinge, daglejere og købmænd) at have varetaget en betydelig større andel af de respektive erhverv, end deres andel af alle tilflyttere umiddelbart kunne vidne om. På denne baggrund skal det nærmere diskuteres, om antallet af tilflyttere i de enkelte erhverv repræsenterede det maksimale antal, som Århus kunne brødføde indenfor det pågældende erhverv. Det forekommer ikke utænkeligt, at tilflytterne kun fik arbejde indenfor det pågældende erhverv, hvis der ikke var tilstrækkelig arbejdskraft i byen. Altså at der herskede en form for beskyttelse af købstadens egne indbyg-

gere. I denne forbindelse er håndværkslaugenes beskyttelse af købstædernes egne mestre kendt,²⁷ hvilket harmonerer udmærket med, at kun 14% af alle mestre i Århus var født på landet, hvorimod svendene og daglejerne fra landet varetog omkring 1/3 af alle stillinger indenfor disse erhverv. Om denne procentdel er forskellen mellem Århus' egen arbejdskraft og det faktiske behov lader sig vanskeligt besvare. Men det er påfaldende, at jo lavere tilflytterne bevægede sig ned af den sociale rangstige (se også tjenestefolkenes andel), jo større procentdel udgjorde de af de samlede beskæftigede. Begrænsningen af tilgangen til disse erhverv kunne ikke i samme omfang som tilgangen af håndværksmestre sanktioneres ved enten legale (borgerskab) eller illegale (zünftige) bestemmelser.²⁹ Dette kapitels teoretiske udgangspunkt for at afgøre tilflytningens omfang; byens økonomiske udvikling synes hermed i nogen grad bekræftet.

TABEL 3. Samlet antal tilflyttere samt oversigt over de største tilflytter-grupper.

	1	1a	1b	2	3	4
IALT	1618	806	812	100		
TJENESTEFOLK	471	283	188	29	950	50
DAGLEJER	173	69	104	10	293	35
ARBEJDSMAND	90	45	45	6		
HÅNDVÆRKSSVEND	135	57	78	8	643	29
LÆRLING	108					
HÅNDVÆRKSMESTER	115	66	49	7	344	14
SYERSKE/VASKEKONE	52	52				
FOREFALDENDE ARB.	36	31	5	2		
»BOR HOS FAMILIEN«	36	34	2	2		
KØBMAND	37	10	27	2	115	23
IALT OPTALT	1253					

a: Kvinder b: Mænd

1: Samlet tilflytning

2: Andelen af det samlede antal tilflyttere. %-fordeling

3: Samlet antal hovedpersoner indenfor det pågældende erhverv i Århus 1845, hvis det på baggrund af Statistisk Tabelværk 10, 1846 har været muligt at udregne dette. Tallet 643 for håndværkersven-

dene dækker over både svende, lærlinge og faste arbejdere, og procentsatsen er derfor beregnet ved at lægge tallene for lærlinge og svende sammen. Procenten er derfor nok lidt for lav, da de faste arbejdere fra landet, som arbejdede hos håndværksmesterne ikke er medregnet.

- 4: Tilflytterne fra landets andel af det samlede antal hovedpersoner. %-fordeling. Hovedpersoner er mænd, undtagen gruppen af tjenestefolk som både består af mænd og kvinder. Alle lærlinge er iøvrigt mænd/drenge.
- 5: »Forefaldende arb.« indeholder følgende erhverv: Brændebærere, »handler med fisk«, »sælger brød«, »lever af kaffeskænkning«, »opprætter klude«, kludesamler, melhandler, »dagarbejde«. Antagelig de laveste sociale lag.

Kilder: Folketællingen Århus 1845 og Statistisk Tabelværk 10, 1846.

TABEL 4. Tyende, daglejere/arbejdsmænd og håndværkere født i Århus, Skanderborg og Randers amter.

AARHUS AMT	252	134	96	54	51	38	34	18	13	65
SKANDERBORG AMT	90	44	59	19	17	23	29	14	19	62
RANDERS AMT	78	33	43	17	13	17	28	12	15	55
I ALT	420	211	198	90	81	78				

a: Tjenestefolk b: Daglejere/arbejdsmænd c: Håndværkere

1: Antal tilflyttede personer (mænd & kvinder) født i de tre amter

2: Forholdet mellem antallet i kolonne 1 og samlet antal tilflyttere indenfor de tre erhverv (se tabel 24, kolonne 1.). %-fordeling.

3: Forholdet mellem antallet i kolonne 1 og det samlede antal tilflyttede fra de enkelte amter (se tabel 23 kolonne 1). %-fordeling

4: Ialt 3a + 3b + 3c.

Kilde: Folketællingen Århus 1845.

I tabel 4 er foretaget en opgørelse over fødeamter for tilflyttede tjenestefolk, daglejere/arbejdsmænd og håndværkere. Tabellen viser, at næsten alle tjenestefolk (90%) var født i Århus, Skanderborg og Randers amter, hvilket også gjaldt langt hovedparten af daglejere/arbejdsmænd og håndværkere (81 & 78%). Tjenestefolkene og daglejerne/arbejdsmændene var dog især født i Århus amt (54 & 51%), mens håndværkerne derimod havde en mere jævn fordeling mellem de tre amter. Tabel 4 viser desuden de tre erhvervs andel af de samlede tilflyttere

fra de tre amter. Forventeligt er en stor del af tilflytterne fra Århus amt tjenestefolk (34% – mod tjenestefolkenes generelle andel af tilflytterne på 29%, se tabel3). Ligeledes forholder det sig for daglejere/arbejds mænd; 18% mod 16%. For begge grupper falder procenterne for Skanderborg og Randers sammen med den generelle. Håndværkerne viser dog en anden tendens; en højere procentdel fra Skanderborg amt (19%), en lavere fra Århus amt (13%) og et sammenfald med den generelle i Randers amt (15%). Skønt der blot er tale om en tendens, kan forklaringen muligvis være, at de fleste sogne i Skanderborg amt lå fjernt fra den store købstad Århus, eller også at de lå i nærheden af den lille købstad, Skanderborg, og at landhåndværket på denne baggrund var mere udbredt end i de andre amter.²⁹

Endelig er der foretaget en opgørelse af, hvor i byen tilflytterne boede. De boede ikke i specielle kvarterer, men fordelte sig sandsynligvis på linie med de øvrige personer i byen indenfor samme erhverv: Tjenestefolkene boede hos deres principal, håndværkersvendene hos deres mestre eller, hvis de var gift, sammen med familien. Som hovedregel kan man sige, at i gader, hvor tjenestefolkene udgjorde over de 29%, som var deres generelle andel af de samlede tilflyttere, var antallet af daglejere og håndværkere under gennemsnittet for disse grupper. Og her får man en svag fornemmelse af rige og fattige kvarterer, da de gader hvor tjenestefolkene boede, måtte formodes at huse de rigeste personer i byen, og her var der altså ikke plads til håndværkere og daglejere. Borum-tilflytterne kan illustrere forholdet.

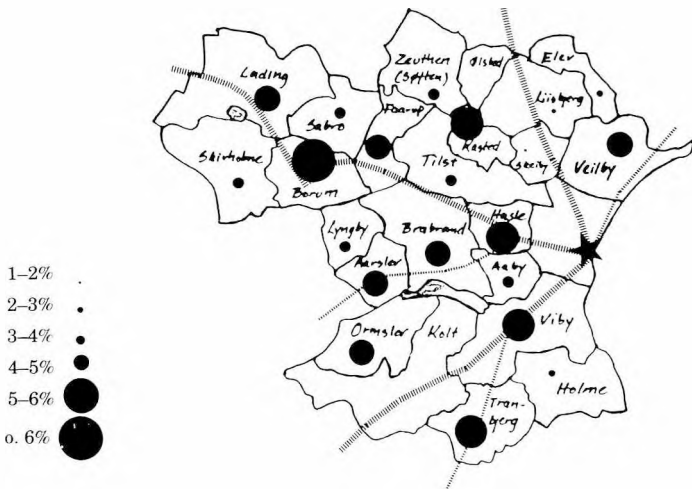
To af tjenestepigerne tjente i området omkring Store og Lille Torv, hvor de store købmandsgårde lå. Den 31-årige Ane Sørens datter var tjenestepige hos købmand Harboe Meulengracht på Lille Torv og den 25-årige Hanne Iversen tjente i Borgporten, der forbinder de to torve, hos en anden af de store købmænd Marcus Bech. Ingen andre Borum-tilflyttere boede omkring torvene. Derimod boede smedesvend Rasmus Schou i Rosensgade, hos sin mester Peter Asmussen, en tilflytter fra Als, der ud over smedeerhvervet også ernærede sig som dyrlæge. Tømmermand Jens Møller boede sammen med sin kone og fire børn i Frue Kirkerist 842. Denne bygeografiske lokalisering er dog ikke ført videre, idet et sammenligningsgrundlag mangler.³⁰

Nok ernærede tilflytterne sig ved mange forskellige erhverv, men tre dominerede; tjenestefolk, daglejere/arbejds mænd og håndværkere. Generelt flyttede lige mange mænd og kvinder til Århus, men der var store forskelle indenfor de enkelte erhverv. Tjenestefolkene og daglejerne/arbejds mændene flyttede over de korteste afstande, håndværkerne over noget længere. Der er endvidere en tendens til, at de tre erhvervsgrupper udgør en større del af samlede tilflyttere fra Århus amt, end andelen af alle tilflyttede. Den relative fordeling mellem de enkelte erhverv er sikkert udtryk for et maksimum af tilflyttere indenfor erhvervet begrundet i købstadens beskyttelse af egne indbyggers erhvervsmuligheder.

Tilflytningen fra de nærmeste sogne

Af de 65 sogne der er aftegnet i figur 5 udgøres hovedparten (54) af sogne, hvorfra 1–4% af folketallet i 1840 er flyttet til Århus. De resterende 11 sogne omfatter de højeste tilflytningsprocenter; mellem 4 og 6%. I det følgende vil disse sognes tilflytterandel blive nærmere analyseret, idet sammenhængen mellem købstaden og dens allernærmeste opland ofte er diskuteret.³¹ Synspunktet er, at en stor del af de lavere socialt placerede (tjenestefolk, daglejere og arbejds mænd) kom fra de nærmeste sogne. Per Boje og Ole Hyldtoft påpeger dog, at der ikke foreligger »publicerede undersøgelser, der kan vise udstrækningen af de enkelte byers influensområde eller vandrernes erhvervsmæssige placering«. ³² Elklit har desuden undersøgt den generelle tilvandring til købstaden, fra de sogne der grænser op til købstaden, og når frem til, at der kun fandtes 2% af købstædernes befolkning, som var født i disse sogne.³³

På figur 5 ses, at tilflytningsområdets generelle forskydning mod vest og syd i tilflytningsområderne også gør sig gældende for de sogne, hvorfra flest flyttede til: mod syd og vest ligger disse sogne indenfor en radius af ca. 12 km, dog undtaget hele Lading sogn og de vestligste dele af Borum og Ormslev sogne, mens afstanden mod nord indskrænker sig til godt halvdelen. Figuren viser desuden, at der fra tre sogne der grænsede op til Århus, kom en noget mindre procentdel end de øvrige tre tilgrænsende sogne: Åby sogn er i folketællingen repræsen-

Figur 5. Tilflytningen til Århus 1845 fra de nærmeste sogne. Beregnet som procent af sognenes folketal 1840

teret med 3.8% af befolkningen i 1840, Tilst sogn med 3.6% mens Skejby sogn er nede på 1.89. Ikke alene kommer der altså forholdsvis færre personer fra disse tre sogne end fra de øvrige sogne der grænser til Århus, der kommer også færre, end fra sogne der ligger betydeligt længere væk. Tilflytningen er altså ikke entydigt størst fra de nærmeste sogne.

Tabel 6 er et forsøg på at opstille nogle elementer til mulige forklaringer af forskellen i tilflytningsandelen fra de ovenfor omtalte sogne. Udgangspunktet har været, at erhvervsfordelingen blandt de tilflyttede kunne give en del af forklaringen på den store tilflytterandel fra sogne, der lå et stykke fra Århus.³⁴ Desuden er den gennemsnitlige årlige befolkningstilvækst udregnet, for derved at undersøge om denne kunne påvirke tilflytningen. Sognene er samlet i tre grupper: Gruppe 1: De der grænsede op til Århus med en tilflytterandel af folketallet i 1840 på 4-6% (Viby, Holme, Veilby), Gruppe 1a: de resterende sogne der grænsede op til Århus (Åby, Tilst, Skejby) og Gruppe 2: de øvrige sogne med en tilflytterandel på 4-6% (Tranbjerg, Ormslev, Årslev, Brabrand, Borum, Lading, Fårup, Kasted). Opdelingen i disse grupper er foretaget for at

få et større materiale til rådighed, og på den måde minimere lokale forudsætninger for tilflytningens omfang. At vurdere den rolle sådanne forudsætninger spiller, kan under alle omstændigheder ikke lade sig gøre på baggrund af Folketællingen Århus 1845.

TABEL 6. Sogne med flest tilflyttede samt sogne der grænser op til Århus: Antal tilflyttere, folketal, erhvervsfordeling samt befolkningsstigning.

	1	2	3	4a	4b	4c	5	6
GRUPPE	79	1528	5,1	35	16	9	65	1,1
GRUPPE 1a	26	891	2,9	19	15	23	57	0,7
GRUPPE 2	141	3072	4,6	44	22	13	77	1,1

Gruppe 1: Viby, Hasle, Veilby. Gruppe 1a: Åby, Tilst, Skeiby
 Gruppe 2: Tranbjerg, Ormslev, Brabrand, Årslev, Kasted, Fårup, Borum, Lading.

a: Tjenestefolk b: Daglejere/arbejds mænd c: Håndværkere

1: Samlet antal tilflyttere.

2: Samlet folketal 1840.

3: Tilflytternes andel af folketallet 1840. %-fordeling.

4: Procent af samtlige tilflyttede fra de tre grupper.

5: Ialt 4a + 4b + 4c.

6: Årlig befolkningsstigning 1801-1840 i procent.

Kilder: Folketællingen Århus 1845, Trap 1898-1906 og Trap 1953-72

Især to forskelle springer i øjnene i tabel 6; erhvervsfordelingen mellem de tilflyttede og den gennemsnitlige årlige befolkningsstigning. Erhvervsfordelingen i gruppe 1 svarer til den generelle fordeling i Århus amt, undtagen håndværkerne som kun udgør 9% af tilflytterne mod de generelle 15%. Derimod afviger fordelingen i gruppe 1a væsentligt. Håndværkerne udgør i denne gruppe en betydeligt større andel af de tilflyttede og tjenestefolkene en betragteligt mindre. Den samlede tilflytning består dog af ret få personer (26), hvilket i nogen grad reducerer værdien af de opstillede procenter. Alligevel kan man måske tale om, at visse sogne i Århus' umiddelbare nærhed (gruppe 1a) havde flere håndværkere end andre sogne – altså en vis grad af specialisering. Et synspunkt som styrkes af håndværkernes mindre andel i gruppe 1.³⁵ Gruppe 2

skiller sig ud ved en betydeligt højere andel af tjenestefolk og en noget større andel daglejere/arbejds mænd end den generelle fordeling i Århus amt. Daglejerne og arbejds mændene kunne teoretisk blive boende i deres sogn, og hver dag gå frem og tilbage til byen, hvis afstanden ikke var for stor. Og daglejer/arbejdsmandserhvervet kunne samtidig tænkes kombineret med et husmandssted hjemme i sognet. Her ligger nok een af årsagerne til, at denne gruppe udgør en større andel af de samlede tilflyttere fra gruppe 2. Sognene lå måske for langt fra Århus til en daglig gå-tur frem og tilbage.

Men det forklarer ikke den højere andel for tjenestefolkene, som må antages at skulle bo hos deres principal. Man kan formode, at flertallet af tjenestefolkene søgte til Århus, hvis der ikke var arbejde at få i eget fødesogn eller nabosogn (se afsnittet HVOR GAMLE VAR DE...). I de konkrete tilfælde kan årsagen til flytningen ikke afgøres på det foreliggende grundlag, kun at Århus altså har været en mulighed for at få arbejde. Som et forsøg på at forklare den besynderlige forskel i tjenestefolkenes andel i de tre grupper, er den gennemsnitlige befolkningsvækst udregnet. Det kan tænkes, at en kraftig befolkningsvækst i gruppe 2, og en lav befolkningstilvækst i gruppe 1a kan have medført hhv. et overskud og underskud af personer i »tjeneste-folk-alderen« – ca.18-ca.27 år (se afsnittet, HVOR GAMLE VAR DE...) og altså født i perioden ca.1818-ca.1827. Kolonne 6 i tabel 6 rummer imidlertid ingen umiddelbar mulighed for konklusioner af denne art. Den gennemsnitlige årlige befolkningsvækst 1801–1840 er 1,1 både i gruppe 1 og 2. Procentsatsen for gruppe 1a på 0,7 kan måske nok give et fingerpeg om, at en lav befolkningsstigning kunne få indflydelse på antallet af tilflyttede tjenestefolk. Men p.g.a. af det lave antal samlede tilflyttere må grundlaget for en sådan konklusion anses for spinkelt. Igen kunne et kirkebogsstudium i de enkelte sogne måske bringe problemet nærmere en afklaring, ved at se på den relative fordeling af fødte i perioden 1818–1827, de enkelte sogne imellem.

Endnu en mulighed skal afprøves som forklaringsmodel – vejene. Börje Hansson fremhæver vejenes betydning for selvforsyningsøkonomi og vareøkonomi i det sydøstlige Skåne omkring 1800; vareøkonomien var mere udbredt i områder, der lå tæt ved en større vej.³⁶ Men kan vejene tænkes at have haft en betydning for tilflytningen til Århus i 1845? Både ja og nej. Ses

først på sognene i gruppe 2, fremgår det af figur 5, at mod vest og syd er tilflytningen fra de sogne der gennemskæres af hovedveje eller større veje klart større end fra de tilgrænsende sogne: Fårup, Borum og Lading sogne gennemskæres af Viborgvej, Brabrand og Årslev af Ry-vejen og Tranbjerg af Hads herreds-vejen. Mod sydvest er situationen modsat: Fra Kolt sogn, som gennemskæres af Skanderborg-vejen kommer kun mellem 1 og 2 %, mens Ormslev er repræsenteret med mellem 4 og 5%. Også mod nord kan samme fænomen iagttages, hvor Liisbjerg sogn, som gennemskæres af Randers-vejen ligger mellem 1 og 2%, og Kasted mellem 5 og 6%.

Situationen i gruppe 1 og 1a er noget mere entydig; tilflytningen er størst fra sogne, der gennemskæres af en hovedvej eller større vej (Veilby, Hasle og Viby). Igen udgør Randers-vejen en undtagelse, idet Skeiby sogn skiller sig ud fra det generelle billede, med kun 1–2% tilflyttede. Sammenfattende om vejenes betydning ser det ud til, at der er en tendens til, at tilflytningen er størst fra sogne, der gennemskæres af en hovedvej eller anden større vej, og som samtidig grænser op til Århus.

Sammenfattende om tilflytningen fra de nærmeste sogne kan noteres, at der ikke er nogen entydig sammenhæng mellem afstand til Århus og tilflytningens størrelse. Det kunne snarere se ud som om vejnettet spillede ind, således at sogne som bliver gennemskåret af en landevej har størst tilflytning. Denne sammenhæng er dog heller ikke entydig. Heller ikke befolkningsudviklingen i de enkelte sogne rummer en forklaring på de konstaterede orskelle i antallet af tilflyttere. Hvad de enkelte erhvervsgrupper angår, foreligger den mulighed, at daglejerne/arbejdsmændene kunne blive boende i de nærmeste sogne, og hver dag gå på arbejde i Århus, hvilket tildels kan forklare de højere andele af tilflyttere indenfor dette erhverv fra de fjernere sogne. Håndværkernes klart forskellige andele i de sogne der grænser op til Århus, kan måske skyldes en håndværker-specialisering i nogle af sognene. Den umiddelbare konklusion må være, at indenfor en radius af ca. 12 km fra Århus har lokale forudsætninger udløst tilflytningen, og en del af disse forudsætninger vil blive behandlet nærmere i næste afsnit. Men under alle omstændigheder er tilflytningen meget større indenfor denne radius end fra de øvrige sogne.

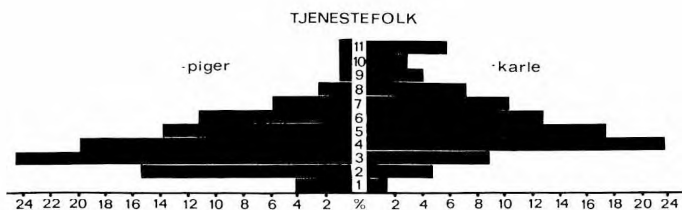
Hvor gamle var de – hvor længe blev de og hvorfor kom de til Århus

Efter nu at have fået indblik i hvor tilflytterne kom fra, deres erhverv og hvad der eventuelt kunne tænkes at være drivkraften bag tilflytningen, skal blikket nu vendes mod den tid de var i byen, om de blev boende eller vendte tilbage til landet og om de blev integreret i bykulturen. Drivkræfterne bag tilflytningen vil igen blive behandlet i dette afsnit. Disse spørgsmål er vanskelige at besvare ud fra Folketællingen Århus 1845. Men det skal alligevel afprøves, om denne kilde rummer mulighed for at sandsynliggøre eventuelle svar.

Tilflytternes alder da de flyttede til Århus – aldersfordelingen
Tjenestefolkene var unge mennesker med en gennemsnitsalder for både mænd og kvinder på 27.6 år. Daglejerne/arbejdsmændene og håndværksmestrene var betydeligt ældre, hhv. 43 og 44 år i gennemsnit, mens håndværksvendene lå midt imellem med en gennemsnitsalder på 36 år. Under disse gennemsnitsstørrelser skjuler sig imidlertid store forskelle, som vil blive analyseret i det følgende.

For tjenestefolkenes vedkommende var der stor forskel på antallet af mænd og kvinder under 30 år. 78% af tjenestepigerne var under 30 år, mens den tilsvarende procentdel for mændene var 56. Mændene var dermed gennemgående ældre end kvinderne, hvilket også kvindernes gennemsnitsalder på 26 år og mændenes på 30 år udtrykker. Disse forskelle kan aflæses af figur 7, som udtrykker tjenestefolkenes relative aldersfordeling de to køn imellem. For Borum-tjenestepigernes vedkommende var de alle på en nær under 30 år, og denne ene var Ane Sørensdatter hos Harboe Meulengracht. Hun opgav ved tællingen at være fyldt 31 år. Den yngste tjenestepige fra Borum sogn var Sidsel Nielsdatter, Vestergade 664 på 18 år.

Afgørende for tolkningen af figur 7 m.h.p. at fastlægge tilflytningsalderen er, om det kan lade sig gøre at »komme bag om« tallene og dermed sandsynliggøre et tilflytningstidspunkt. En af farerne ved tolkningen af figur 7 er, at mændene (set i historisk perspektiv) tidligere end kvinderne begyndte at flytte til Århus som tjenestefolk – derfor den høje andel af ældre mænd i.fht. andelen af ældre kvinder. Ud fra denne antagelse skulle det imidlertid forventes, at der samtidig ville

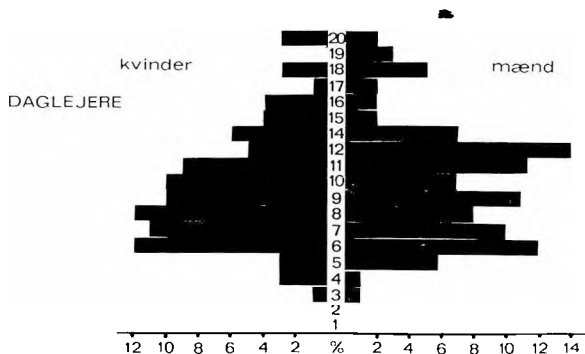
Figur 7. Aldersfordeling udtrykt i procent af det samlede antal af hvert køn.

være forholdsvis lige mange yngre tjenestefolk, hvilket dog ikke er tilfældet: Af 283 kvinder er 56 under 21 år og ud af 188 mænd er 12 under 21 år.³⁷ I det følgende skal argumenteres for en tolkning med udgangspunkt i giftealderen.

Af figuren ses, at der var betydeligt flere tilflyttede tjenestepiger i alderen fra 12 – 20 år end der var tilflyttede tjenestekarle i samme alder. Spørgsmålet er imidlertid, om denne fordeling viser, at tilflytningen for kvindernes vedkommende var godt igang allerede fra 18–20-års alderen, mens mændenes tilflytning derimod først tog fart mellem 23 og 25 år. Altså om den alder de yngste tjenestefolk står anført med i folketællingen, kan antages at ligge omkring tilflytningsalderen. Tjenestefolkene kunne være flyttet med forældrene til Århus i barneårene og dermed være født på landet, men denne betragtning har kun teoretisk betydning – det må være uomgængeligt, at langt de fleste tjenestefolk flyttede fra land til by.

En tolkning med udgangspunkt i giftealderen giver imidlertid god mening. Giftealderen var på landet omkring 26–27 år for kvinderne og omkring 30 år for mændene.³⁸ Forfølges denne tolkning videre, må det være sådan, at kvinderne skulle tidligere ud at tjene end mændene, hvis de skulle have overstået denne del af livet inden de blev gift. Alt taler altså for, at tjenestepigerne flyttede til Århus omkring 20-års alderen og tjenestekarlene omkring 25-års alderen.

Daglejerne og arbejdsmændene var som nævnt betydeligt ældre end tjenestefolkene. Tre muligheder tegner sig for, i hvilken alder daglejerne flyttede til Århus. For det første at de flyttede til Århus som tjenestefolk i en ung alder, og derefter blev i byen. For det andet at de flyttede til byen i en højere alder, fordi der ikke var erhvervsmuligheder på landet. For det

Figur 8. Aldersfordeling udtrykt i procent af det samlede antal af hvert køn.

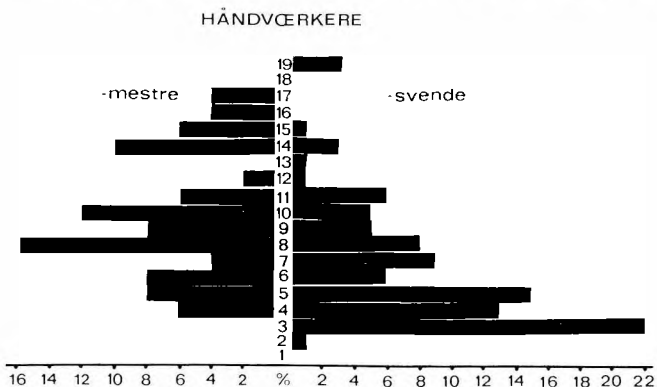
trede en kombination af de to første årsager. Gennemsnitsalderen (42 år for kvinderne og 44 for mændene) peger på den første mulighed for tilflytningstidspunktet; at daglejerne/arbejds mændene først havde været tjenestefolk. Også den relative aldersfordeling peger i samme retning; meget få daglejere og arbejdsmænd var under 30 år (8%, se figur 8).

En anden måde at afgøre den alder hvor daglejerne og arbejdsmændene slog sig ned i Århus, er folketællingens oplysninger om børnenes fødested. Hvis alderen for ældste barn født i Århus trækkes fra forældrenes alder i 1845, kan forældrenes alder i fødselsåret beregnes. Ved en gennemgang af tællingen er de gifte daglejere og arbejdsmænd, hvor begge ægtefæller var født på landet, valgt ud, og deres egen og alderen for det første barn født i Århus registreret.³⁹ Ved denne beregning blev kvindernes gennemsnitsalder ved første barn, født i Århus fastlagt til 28 år og mændenes til 32 år, hvilket er to år mere end gennemsnittet for tjenestefolkene.⁴⁰ Det er således sandsynliggjort, at daglejerne og arbejdsmændene slog sig ned i Århus omkring giftealderen, for kvinderne 26-27 år og for mændene 30 år. Lad igen en af de tidligere Borum-borgere illustrere forholdet. I Møllestien 716 boede Sidsel Lauersdatter, 31 år og født i Borum sogn, sammen med sin mand Anders Petersen Wergelund fra Them sogn og deres to børn. Den førstefødte var blevet døbt Eva. Petrea Wergelund var den næste datter blevet døbt, da hun ni år tidligere var

kommet til verden i Århus. Den gang i 1836 var Sidsel 22 år og Anders 28.

Men kom daglejerne/arbejdsmændene lige fra landet, eller havde de allerede været i Århus i nogle år som tjenestefolk? Hvis de gifte daglejere/arbejdsmænd igen betragtes, viser det sig, at meget få (11%) havde børn som var født på landet. Desuden var 41% af mændenes og 37% af kvindernes ægtefælle født i Århus. Forudsættes et vist kendskab til hinanden inden giftermålet, kan dette meget vel have fundet sted i årene som tjenestefolk. Når andelen af ægtefæller født i Århus ikke er højere, hænger det utvivlsomt sammen med, at halvdelen af tjenestefolkene kom fra landet – der var ganske enkelt ikke indfødte tjenestefolk nok at gifte sig med. Meget tyder altså på, at flertallet tidligere havde boet i byen og skiftet erhverv fra tyende til daglejere/arbejdsmænd. En lille del kom dog nok direkte fra landet, efter de blev gift.

Håndværkersvendenes aldersfordeling viser et radikalt andet mønster end daglejerne og arbejdsmændenes, hvorimod det ligner tjenestekarlenes noget mere. Gennemsnitsalderen for håndværkssvende var 33 år mod tjenestekarlenes 30, og som tjenestekarlene var halvdelen af svendene under 30 år. Tyngdepunktet i disse aldersgrupper lå dog for svendenes vedkommende i 21-23 årsalderen, hvor tjenestekarlenes lå et par år senere – over en fjerdedel af svendene var mellem 21 og 23

Figur 9. Aldersfordeling udtrykt i procent af det samlede antal af hvert køn.

år. En forklaring ligger umiddelbart for, nemlig at de havde fået svendebrev på det tidspunkt.⁴¹ Det kan ikke umiddelbart afgøres, om svendene havde stået i lære i Århus, andre købstæder eller de var udlært på landet. Men med landhåndværkernes store antal in mente,⁴² er det ikke umiddelbart sandsynligt, at der var svende, der tog til byerne efter arbejde. De havde nok at lave på landet (se desuden næste afsnit), og derfor havde svendene sandsynligvis stået i lære i Århus eller en anden købstad.

Håndværksmestrenes aldersfordeling tyder på, at de blev mestre efter først at have været svende nogle år – ikke nogen overraskende konstatering. En stor del af mestrene (40%) var mellem 36 og 44 år (figur 9), et fingerpeg om at flertallet først blev mestre efter de var blevet gift og stiftet familie. Antallet af gifte mestre (80% mod svendenes 50%) understreger dette. Spørgsmålet er nu, om mestrene flyttede til Århus på dette tidspunkt, eller om de havde boet der hele tiden som svende? På figur 9 ses, at der er få svende omkring 30-års alderen i Århus 1845. Det tyder på, at de tog tilbage til landet for at blive gift (se iverigt næste afsnit). Måske blev en del, af de, der blev tilbage i Århus, senere mestre i byen. Dog kan det ikke udelukkes, at mestrene først tog tilbage til landet og blev gift, og dernæst igen til Århus og nedsatte sig som mestre.⁴³

Gennemgangen af aldersfordelingen m.h.p. at fastlægge den alder, hvor de forskellige erhvervsgrupper flyttede til Århus viste flere ting. For det første at det efter al sandsynlighed overvejende var de yngste aldersklasser der flyttede til Århus. I første række som tjenestefolk. Også en del lærlinge flyttede til byen i en ung alder. For det andet, at hovedparten af daglejere/arbejds mænd og håndværkersvende, tidligere havde været tjenestefolk eller lærlinge, hvorimod mestrenes tilflytningstidspunkt ikke står så klart. For det tredje viste gennemgangen, at folketællingsmaterialet kan give tilnærmelsesvis svar på spørgsmålet om tidspunktet for tilflytningen. Det næste spørgsmål bliver; hvor længe blev de forskellige erhvervsgrupper i byen?

Permanent eller partiel tilflytning – tilpasning til byens kultur

Det er tidligere nævnt, at købstæderne indtil 1800 fordrede en tilgang på omkring 4% årligt for at opretholde befolkningens status quo. Set fra et landbosynspunkt, er det imidlertid af

interesse at få belyst om denne tilgang var af permanent eller partiel karakter – om landbefolkningen slog sig permanent ned i købstaden, eller de tog tilbage til landet efter en kortere eller længere årrække i købstaden. Hermed vil ikke alene landbefolkningens muligheder for at skaffe beskæftigelse til et eventuelt befolkningsoverskud kunne belyses. De relationer mellem land og by som bestod i at landboere for en periode flyttede til byen, og dermed fik kendskab til byens kultur, vil samtidig stå klarere.

Nogle af de yngste personer, som flyttede til købstaden, var som nævnt tjenestefolkene. Betragtes først andelen af tjenestepiger under giftealderen på 27 år ses, at denne udgør 64% af samtlige tilflyttede tjenestepiger. Med stor sandsynlighed peger dette på, at de kun forblev tjenestepiger, til de nåede den giftefærdige alder, hvilket ikke er nogen opsigtsvækkende opdagelse. Mændene udviser derimod en anden aldersfordeling, hvor kun godt 50 er under giftealderen på 30 år og dermed en antydning af, at arbejdet som tjenestekarl var af mere permanent karakter en tjenestepigernes. Tjenestefolkenes aldersfordeling i købstaden skiller sig dermed ud fra det almindelige på landet, hvor hovedparten af tjenestefolk var mellem 10 og 30

Mange så måske købstaden første gang, når de skulle drive kreaturer til købmanden. Det gav en kontakt, som eventuelt senere kunne udnyttes, hvis det blev sløje tider i landbruget. Tegning af Vestergade i Århus, 1834. (Lokalhistorisk Samling. Hovedbiblioteket, Mølleparken Århus.)

år.⁴⁴ Dels begynder de som tjenestefolk i købstaden i en senere alder og dels er halvdelen af mændene over giftealderen. Mulige forklaringer på dette forhold skal nærmere drøftes i næste afsnit

Endnu en mulighed for at afgøre varigheden af tjenestefolkenes ophold i Århus er at undersøge det tidsrum, den enkelte tjenestekarl/-pige opholdt sig i byen. En sådan undersøgelse er dog ikke mulig i forhold til folketællingen 1840, da personernes fødesogn ikke er oplyst. Principielt er det derimod muligt at undersøge forholdet fra folketællingen 1845 til folketællingen 1850. Af tidsmæssige årsager er dette dog ikke gjort i nærværende undersøgelse. Der er dog lavet en stikprøveundersøgelse af den tid tjenestefolkene tjente for den samme principal. De adresser i Middelgade og Frederiksgade, hvor der i 1845 var ansat tjenestefolk, blev valgt ud; ialt 139 tjenestefolk, eller 30% af det samlede antal tjenestefolk. Adresserne blev sammenholdt med samme adresse i folketællingerne 1840⁴⁵ og 1850. Resultatet blev, at kun 8 (6%) ud af de 136 personer blev genfundet på samme adresse.

Blot en enkelt tjente for samme principal i alle tre folketællinger. Maren Poulsdatter i Middelgade 66, som tjente hos en enke, der levede af sine midler. Seks af de øvrige tjente samme sted i 1840 og 1845 og en enkelt samme sted i 1845 og 1850. Husbond var i seks tilfælde en købmand⁴⁶ i det sidste en farvermester.⁴⁷ Hertil kom dog tjenestepigen Line Johansen, Stouby sogn, Vejle amt som flyttede med, da købmand Kaas på et tidspunkt mellem 1845 og 1850 forlagde residensen fra Middelgade 136 til Middelgade nr. 94b. Det synes således som om, næsten alle tjenestefolk tjente under fem år hos samme husbond. Men dette er med den anvendte optællingsmetode forudsat, at husbonden boede på samme adresse i hele perioden. Forholdet er undersøgt for Middelgade. Ud af 34 personer som i 1845 beskæftigede tjenestefolk fandtes kun de 20 (59%) på samme adresse i 1840 og 22 (65%) i 1850. I hele perioden boede kun 10 (29%) på samme adresse. Mulighederne for at genfinde husbonden på samme adresse i de tre folketællinger er altså stærkt begrænsede p.g.a. omfattende flytninger. Konklusionen på denne stikprøveundersøgelse bliver derfor, at det er overordentlig vanskeligt at afgøre, hvor lang tid de enkelte tjenestefolk blev hos deres principal, omend der er en tendens

til, at købmændenes tjenestefolk blev længst tid i tjenesteforholdet.

Med stor sandsynlighed kan det anses for givet, at flertallet af lærlinge født på landet ikke kunne finde beskæftigelse i Århus efter læretidens udløb. Antallet af lærlinge i Århus 1845 var 108, og sammenlignes dette tal med antallet af svende i alderen 21–29 år (39),⁴⁸ er resultatet, at kun hver tredje lærling kunne regne med at blive i Århus som svend.⁴⁹ I forlængelse heraf kan man med nogen forsigtighed formode, at flertallet af de unge svende, der var født på landet, havde stået i lære i Århus. Den bratte nedgang i antallet af svende i alderen 30–33 (giftealderen) tyder på, at de forlod købstaden og måske tog tilbage til landet for at gifte sig. I forhold til daglejerne/arbejds mændene og håndværksmestrene var da også kun få svende fra landet gift, nemlig 50% mod 83 og 80% for de to andre grupper.⁵⁰

Håndværksmestrene, daglejerne og arbejds mændene flyttede højst sandsynligt kun i meget begrænset omfang fra Århus igen. Den store andel af gifte (se ovenfor) vidner herom. På samme måde ses aldersfordelingen (figur 8 og 9) med de mange ældre mestre og daglejere/arbejds mænd som et vidnesbyrd om, at de blev i byen. Men tilegnede disse grupper og de øvrige, der blev i byen, sig dennes normer – var der tale om ikke blot en fysisk flytning fra land til by, men også om en psykisk? Inden dette spørgsmål nærmere behandles, en kort karakteristik af Århus i 1840'erne, som den oplevedes af et par samtidige, for der igennem at få belyst hvad byens normer egentlig var.

Nicolai Valdemar Mohr Kornerup var ansat som bankassistent i Nationalbankens afdeling i Århus fra 1840 til 1844. I sine erindringer skriver han, at han efterhånden kom til at kende hele byen,⁵¹ hurtigt kom »ind i mange Familier« og videre, at der »herskede en munter og gemytlig Tone i Byen«.⁵² Taget efter pålydende – vidnesbyrd om Århus som een stor familie. Kornerups egne erindringer dementerer dog samtidig en sådan opfattelse. De personer, han omtaler, kender han fra klubben »Polyhymnia«⁵³ – det højere borgerskabs mødested,⁵⁴ og ligeledes færdes han i det højere borgerskabs familier.⁵⁵ Tilbage står et billede af Århus som en lille by, hvor man nok kendte hinanden, men hvor omgangskredsen var begrænset af klasse- eller standsforskelle. Det samme indtryk efterlader

Byfamilien får barselsbesøg fra landet. Kvinden har barselspotten i hånden. Kontakten mellem land og by bestod ikke kun i landboernes tilflytning til købstaden. Handelsmæssige forbindelser og som på dette billede familiemæssige forbindelser udgjorde også en stor del af kontakten. (Foto på Silkeborg Museum).

kgl. fuldmægtig Rasmus Nielsens bog Aarhus i Fyrrene.⁵⁶ Igen er beskrivelsen koncentreret om det bedre borgerskab, og kun i sammenhæng hermed omtales tjenestefolkene.⁵⁷ Håndværkerne kender Rasmus Nielsen ikke meget til: Hans omtale indskrænker sig til at klarlægge handskemageriet i Randers, byens interesse for stabelafløbninger og bagernes dårlige brød.⁵⁸ Beskrivelsen af »Boligerne« afslører også, at han sikkert aldrig har sat sine ben i en daglejers eller arbejdsmands hjem; han skriver om boligindretningen i »almindelige borgerlige Huse«.⁵⁹

Når talen er om en bykultur, er der således al mulig grund til at være varsom med at karakterisere denne som en fælles kultur for alle byens indbyggere. Denne opfattelse bekræftes af Erna Lorenzens disputats om Folks tøj i og omkring Århus 1675 – 1850, hvor en af konklusionerne er, at de lavere sociale lag i bybefolkningen ikke adskilte sig væsentligt fra bønderne m.h.t. påklædningen.⁶⁰ Omvendt må man vel så kunne slutte, at det gjorde byens øverste lag. I modsætning til en fælles bykultur, kan man måske snarere tale om en fælles kultur mellem bønder og byens nedre sociale lag; tjenestefolk, daglejere, arbejdsmænd samt gifte håndværkssvende og vel også nogle af de gifte mestre.⁶¹ I det følgende vil begrebet bykulturen være synonymt med de øverste sociale lags kultur – det bedre borgerskabs kultur. Ud over tøjet, kan også efternavnet vidne om en tilpasning til bykulturen. Börje Hansson og Poul Balle-Petersen har undersøgt »navneskik blandt bønder og borgere« hhv. i Skåne o. 1800 og på Køge-egnen i første halvdel af 1800-tallet.⁶² Begge fremhæver, at anvendelsen af slægtsnavne frem for patronymikon⁶³ indicerer en »urbanisering« af personerne – en tilpasning til byens kultur.⁶⁴ I Århus 1845 var det samlede antal tilflyttede personer med slægtsnavne 512 (31%). Købmændene lå i spidsen; 70% mænd og 65% kvinder bar slægtsnavn. Derefter fulgte håndværksmestrene med 53% mænd og 31% kvinder. Håndværkssvendene og daglejerne/arbejds mændene havde 35% mænd og hhv. 5 og 9% kvinder med slægtsnavn. Tyendegruppen kun 9%. Vi ser at købmændene, som må formodes at repræsentere det højere borgerskab, klart foretrækker slægtsnavne frem for patronymika,⁶⁵ og det bekræfter samtidig sammenhængen mellem slægtsnavn og bykultur. Håndværksmestrene ligger, som man kunne forvente, mellem købmændene og svendene,

og disse ligger sammen med daglejerne/arbejds mændene betydeligt over tyendet.

Inddrages derimod gennemsnitsalderen for de personer, som bar slægtsnavn, tegner billedet sig anderledes. Gennemsnitsalderen for håndværksmestre med slægtsnavn var 46 år (mænd), fire år mere end gennemsnitsalderen for alle mestre. Ligeledes var daglejere/arbejds mænd med slægtsnavn ældre end gennemsnittet 51 år mod 44 år (mænd). Derimod var gennemsnitsalderen for svende og tjenestefolk med slægtsnavn den samme som den generelle; 33 år for svendene (mænd) og 27,6 år for tjenestefolkene. Hvis anvendelsen af slægtsnavn tages som en meget firkantet målestok for personernes integration i bykulturen, kan vi altså se, at mestrenes og daglejernes/arbejds mændenes integration blev større i takt med at de blev ældre. Svendene bar derimod slægtsnavn i

Markedspladsen på Lille Torv, Århus omkring 1868. For en stor del af dem, der boede på landet, havde markedsturene en eller to gange årligt i generationer været det eneste møde med byen. Da købstæderne fra midten af 1800-tallet begyndte at vokse, var mange af de nye indbyggere født på landet. Mange af dem var tjenestefolk, der senere vendte tilbage, hvor de kom fra. De havde et andet indtryk af købstaden end det, der kunne erhverves ved en enkelt markedstur. (Lokalhistorisk Samling, Hovedbiblioteket, Mølleparken Århus.)

samme omfang som daglejerne/arbejdsmændene allerede i en ung alder. Det samme forhold finder vi hos lærlingene, hvoraf 31% havde slægtsnavn, og på samme måde bar 9% af tjenestefolkene slægtsnavn allerede ved tilflytningen.⁶⁶

Som afslutning på denne undersøgelse af tilflytningens varighed kan hermed opsummeres, at der var stor forskel på, hvor længe de enkelte erhvervsgrupper opholdt sig i Århus. Hovedparten af tjenestefolkene tog efter alt at dømme tilbage til landet igen, når de nåede giftealderen. En del blev dog i byen, hvor de videre ernærede sig som daglejere/arbejdsmænd. Ligeledes forholdt det sig med hovedparten af lærlingene – kun få af disse kunne som svende regne med beskæftigelse i byen. Også mange svende tog sandsynligvis tilbage til landet, når de nåede giftealderen. Håndværksmestrene flyttede sikkert ikke i nævneværdig udstrækning fra byen igen, når de først havde slået sig ned. Det samme forhold gjorde sig sikkert gældende for daglejerne/arbejdsmændene. Omfanget af tilflytternes integration i bykulturen hang sammen med deres alder og dermed den tid de boede i byen; længere tid – større integration. De øvrige tilflyttede personer, som kun opholdt sig i Århus i en kort årrække, blev sikkert ikke i større udstrækning integreret i by-kulturen. Det virker desuden som om tilflytterne i de laveste sociale lag holdt fast ved landkulturen. Hermed er det begrænset, i hvilken udstrækning landkulturen kunne blive påvirket af elementer fra by-kulturen via de tilbagevendende.

Tilflytningens årsager – tilflytternes sociale baggrund

Figur 9 afslører en enkelt detalje, som kan løfte lidt af sløret for de faktorer som udløste en tilflytning til Århus. Det drejer sig om andelen af mandlige daglejere og arbejdsmænd i 48–50-års alderen (linie 12), som udgør 14% af alle tilflyttede. Når man går ud fra, at de enten er flyttet til Århus i 25-års alderen som tjenestekarle eller i 30-års alderen som daglejere, bliver tilflytningsstidspunktet enten 1825–1827 eller 1820–1822. Uanset hvilken alder tilflytterne havde, falder den sammen med de år, hvor landbrugskrisen i 1820'erne kulminerede, nemlig 1822–25.⁶⁷ Mange gårde, især i Jyllands magreste områder kom på tvangsauktion og landbrugets produktionsværdi faldt.⁶⁸ I en sådan situation er det nærliggende at antage, at også lønnen som tjenestekarl faldt. Det er dog vanskeligt, for

ikke at sige umuligt, at fastlægge lønnen for tjenestefolk på landet i denne periode. En bondedagbog fra Vestsjælland omtaler dog lønnen til tjenestefolkene i perioden 1811–1838, og heraf fremgår, at lønnen faldt betydeligt under landbrugs-krisen. I 1819 fik tjenestekarlen 30 rd. samt klæder, kost og logi. I 1820 faldt lønnen til 16 rd. samt naturalierne og i 1826 var den nede på 12 rd. plus klæder, kost og logi.⁶⁹ Hvis den samme lønudvikling gjorde sig gældende i Jylland, hvis det overhovedet var muligt at få arbejde, er det langt fra utænkeligt, at tjenestefolkene søgte til Århus i håb om bedre lønnet arbejde eller arbejde i det hele taget.

Lad os vende tilbage til tjenestekarlene, som brød det generelle billede af tjenestefolkenes alder, idet de var betydeligt ældre i Århus 1845 end almindeligt. Der kan tænkes flere forskellige forklaringer på dette forhold. For det første er det sandsynligt, at en stor del af de tilflyttede mænd udgjordes af de, der havde svært ved at skaffe sig en tjenesteplads på landet. Herom vidner, at tjenestekarlene kun udgør 40% af samtlige tilflyttede tjenestefolk. En i forvejen udgrænset gruppe, som derfor måske havde noget nævneværdigt incitament for at flytte tilbage til landet. For det andet mindede mændenes arbejde måske i højere grad end kvindernes om det, de kendte til fra landet, og at de derfor blev i byen i længere tid. Der tænkes her især på købmændenes handel med korn og kreaturer, som det var overladt til tjenestekarlene at slæbe med. For det tredje er der naturligvis den mulighed, at mændene først flyttede til Århus, efter at erhvervsmulighederne på landet var udtømte, og dermed at de generelt var ældre, når de flyttede til byen, hvilket væsentligt undergraver de nævnte tolkningsforsøg. Igen må det henvises til mikrostudier i kirkebøger og folketællinger fra landet, hvor de nævnte tolkningsmuligheder kan afprøves.

En sidste gruppe, som skal nævnes i denne sammenhæng er soldaterne. Årsagen til at de opholdt sig i Århus i 1845, er ganske klar; værnepligt. Endnu i 1845 hvilede værnepligten udelukkende på landbefolkningen.⁷⁰ Den tid, de værnepligtige var indkaldt, var dog i 1842 blevet reduceret fra to år til mellem 13 og 24 måneder.⁷¹ En stor del af de værnepligtige var indkvarteret på de forskellige forsvarsanlæg rundt om i landet,⁷² men et betydeligt antal var indkaldt til tjeneste i købstæderne, hvor de enten var privat indkvarteret eller lå på en

kaserne.⁷³ I Århus 1845 var der som nævnt 124 værnepligtige ved 3. Dragonregiment, fordelt med 49 på kasernen i Mindegade og 75 privat indkvarterede. Desuden boede et antal underofficerer rundt omkring i byen, gifte såvel som ugifte.

Soldaterne kom langvejs fra. 40% fra Åbenrå, Tønder og Ribe amter, 19% fra Skanderborg amt, 18% fra Vejle amt og 14% fra Århus amt samt nogle stykker fra de øvrige jyske amter. Det er ikke utænkeligt, at en del af soldaterne blev i byen efter de 18 måneders tjenstetid, efter at de i forbindelse med en privat indkvartering havde fået kendskab til erhvervs-mulighederne i byen. Sådan gik det med Bertram Teisen. Han var i perioden 1. maj 1830 til 1. maj 1831 indkvarteret hos købmand Kjærgaard, og i den anledning aflagde han vidnesbyrd i sagen mellem købmanden og gårdmand Niels Møller, Gjeding i november måned 1831. På dette tidspunkt angives Teisens stillingsbetegnelse i tingbogen som »Daglejer«.⁷⁴

Undersøgelsen af årsagerne til tilflytningen peger i lighed med undersøgelsen af tilflytningen fra de nærmeste sogne på lokale omstændigheder. Tilstedeværelsen af de mange daglejere/arbejds mænd i alderen 48–50 år kunne dog tyde på, at landbrugskrisen i 1820'erne medførte en øget tilflytning. Men nu var landbrugskrisen jo ikke noget udpræget lokalt fænomen. En tanke kunne være, at tilflytningen skal ses i sammenhæng med landbrugets konjunkturudvikling, kombineret med byernes økonomiske vækst og følgende efterspørgsel på arbejdskraft. Det foreliggende materiale rummer dog ikke empirisk mulighed for at belægge denne tanke.

Sammenfatning

Århus var i 1845 en købstad, som ikke kunne eksistere uden tilflytterne fra landet. Omkring 1/3 af de voksne indbyggere var tilflyttede landboere. De fleste kom til Århus fra sognene omkring købstaden – flest fra syd og vest færrest fra nord. Forskellen var begrundet i afstanden mellem de østjyske købstæder, hvor afstanden til Randers mod nord, var kortere end afstanden til Horsens mod syd. Den lille købstad Skanderborg spillede sandsynligvis ikke nogen væsentlig rolle som mål for landboernes tilflytning. Tilflytningen til Århus, som den blev registreret ved folketællingen 1845, følger dermed det generelle mønster for tilflytningen til de jyske købstæder.⁷⁵ Skønt der blev konstateret en sammenhæng mellem en forholdsvis

kort afstand til Århus og et relativt højt antal tilflyttere fra de enkelte sogne, er sammenhængen dog ikke nødvendigvis gældende for de allernærmeste sogne. Tilflytningen fra de sogne, der grænsede op til købstaden, svingede mellem 1 og 5 procent af indbyggertallet i 1840. Forskellene er sikkert begrundet i lokale omstændigheder, idet en nærmere undersøgelse af enkelte mulige fælles træk ikke dannede grundlag for holdbare konklusioner. I den forbindelse blev der peget på, at vejnettet kunne tænkes at spille en rolle for tilflytningens omfang.

Tilflytterne varetog en lang række erhverv i Århus. Det mest almindelige var dog arbejdet som tjenestepige eller -karl, som beskæftigede knap 1/3 af tilflytterne. Tjenestefolkene blev sikkert ikke længe i Århus. Det lader til, at pigerne tog til byen omkring 20-års alderen og karlene i alderen 23–25 år, hvorefter hovedparten af pigerne igen forlod byen, når de skulle giftes, omkring de 26-27 år. Karlene blev øjensynligt i større udstrækning boende i byen, efter de havde passeret giftealderen, som for deres vedkommende lå omkring 30 år. Årsagerne til denne forskel mellem tjenestepigerne og -karlene er ikke umiddelbart indlysende. Måske kan det hænge sammen med, at de karle, som flyttede til Århus, udgjorde en udgrænset gruppe på landet, og derfor ikke havde noget at flytte tilbage til. Ser man på håndværkersvendene, som for størstepartens vedkommende sikkert havde stået i lære i Århus, faldt andelen af disse omkring giftealderen betydeligt, hvilket kunne tyde på en tilbageflytning til landet med giftermål for øje. Omvendt forholdt det sig med daglejerne/arbejdsmandene, der nok tidligere havde været tjenestefolk i byen, og forsatte efter de blev gift med en daglejer/arbejdsmands-tilværelse i købstaden. Ligeledes var håndværksmestrene sikkert rekrutteret fra gruppen af tilflyttede svende, som efter en årrække i byen etablerede sig som mestre. Både daglejerne/arbejdsmandene og mestrene blev efter alt at dømme boende i Århus resten af deres tilværelse.

Erhvervsfordelingen med hovedvægten på de ufaglærte beskæftigelser, det store antal tilflyttere og den formentligt store udskiftning af tilflytterne viser, at købstaden spillede en vis rolle for landbefolkningens muligheder for at få arbejde, og samtidig fik mange landboere familie i købstaden.

Forskellen på den tid de enkelte erhvervsgrupper opholdt sig i Århus, indvirkede på graden af gruppernes integration i byens

kultur, i afhandlingen nærmere identificeret som det højere borgerskabs kultur. Den stærkeste integration fandt nok sted for daglejer/arbejds mændene og især for håndværksmestrene p.g.a. deres sikkert permanente ophold i byen. Generelt var der dog et svælg mellem byens kultur og de laveste socialt placerede gruppers kultur. Det virker som om, disse grupper holdt fast i land-kulturen. Muligheden for at personer, som tidligere havde boet i byen, vendte tilbage, og tilføjede land-kulturen elementer fra by-kulturen, fremstår på denne baggrund som minimal. De der vendte tilbage var ikke i nævneværdig udstrækning integreret i bykulturen – og de der var integreret vendte næppe tilbage. Årsagerne, som kunne tænkes at udløse en tilflytning til Århus, er også behandlet, omend der ikke kan peges på generelle faktorer. En af mulighederne kunne være, at en negativ konjunkturudvikling i landbruget kombineret med en øget økonomisk vækst i byerne ville medføre en øget tilflytning. Men overvejende sandsynligt er det dog, at det der udløste tilflytningen for den enkelte, var lokale omstændigheder, måske helt personlige omstændigheder.

På denne baggrund kan folketællingsmaterialets anvendelighed til at besvare spørgsmålene, der blev stillet i indledningen, vurderes. Folketællingsmaterialet har vist sig velegnet til at undersøge tilflytningens omfang, tilflytternes geografiske udgangspunkter og de tilflyttedes erhverv. Opdelingen af tilflytterne i fh.t. sognenes folketal i 1840, fik nogle nuancer frem og skabte grundlag for spørgsmål til materialet, som ikke ville være nået ved blot at se på det absolutte antal tilflyttere fra de enkelte sogne. Hvad angår muligheden for at få materialet til at besvare spørgsmål om den tid, tilflytterne blev i byen, og årsagerne til at de flyttede til byen, ligger det lidt tungere. En sammenligning med andre købstæder kunne i nogen grad reducere problemerne. Mest af alt ville sammenligninger med folketællingen fra Århus 1850 dog sikkert kunne skaffe større klarhed.⁷⁶ Endelig er der flere gange i artiklen peget på kirkebøgernes af- og tilgangslister som en mulig kilde. Anvendes disse i kombination med folketællingerne fra købstæderne, kan der helt sikkert drages flere og mere sikre konklusioner, end denne artikel har kunnet præstere. Men man kommer dog næppe uden om den meget tidskrævende personalhistorie. Afslutningsvis må det dog konstateres, at behandlingen af Folketællingen Århus 1845 m.h.p.

undersøgelser af den tid tilflytterne opholdt sig i Århus, har givet retningslinier og ideer til videre undersøgelser, på baggrund af de konklusioner det trods alt har været muligt at drage.

Noter

1. Folketællingerne opbevares i Rigsarkivet. I denne undersøgelse er dog anvendt xerox-kopier i Lokalhistorisk samling, Hovedbiblioteket, Mølleparken Århus.
2. Frandsen 1984 bd. 1, s. 73–91 & 111–113.
3. Elklit 1970 s. 90f.
4. Samme s. 91.
5. Gaden eksisterer på et kort fra 1768 (Lauridsen 1984 s. 81) og på et kort fra 1858 (Olddam 1962 indsat s. 160) og der er derfor grund til at tro at den eksisterede i 1845.
6. Elklit 1970 s. 266.
7. Statistisk Tabelværk 10 1845, s.9.
8. Boje & Hyldtoft 1977 s. 182.
9. 75 privat indkvarterede værnepligtige og 49 på kasernen i Mindegade nr. 339 samt 59 fattiglemmer i »Hospitalet« i Tangen nr. 838 & 840 er ikke medregnet, da deres tilstedeværelse i Århus næppe er frivillig. Soldaterne vil dog blive behandlet i et senere afsnit.
10. Elklit 1970 s. 224. Ligeledes var procentsatsen i Frederikshavn 1850 og Haderslev 1845 omkring 25%, Fangel 1981 s. 82. Lægges de 146 værnepligtige til, bliver procenten 22.
11. Beregnet efter Statistisk Tabelværk 10, 1846.
12. Tallet 1412 opstår ved at fratække de personer under 20 år, som er født på landet, fra det samlede antal tilflyttere; $1618 - (80 \text{ (lærlinge u. 20 år)} + 52 \text{ (tyende u. 20 år)}) = 1412$.
13. Degn 1977 s. 34.
14. Se f.eks. Elklit, s. 224 og Fangel s. 83.
15. Tilflytterne fra Odder sogn udgjorde 29 personer, hvilket er mange i forhold til tilflyttere fra andre sogne. Odder sogn var imidlertid et meget stort sogn, og anskuet på den baggrund er andelen ikke overvældende.
16. Jvf. Elklits undersøgelser note 1.
17. Tilflyttere fra Skannerup sogn, Skanderborg amt er ikke medtaget, da der findes to sogne med dette navn i amtet, nemlig i Hjemslev og Gjern herreder. Ligeledes findes to »Vejlby«-sogne i Randers amt, men disse indgår hverken i figur 22 eller ligger i Øster Liisbjerg herred. Tilflytterne fra »Skannerup« og »Vejlby« sogne er dog talt med i det samlede antal tilflyttere.

18. Med udgangspunkt i to købstæder tegnes to cirkler, med radius = halvdelen af afstanden mellem byerne.
19. Silkeborg var på dette tidspunkt stadig en landsby. Først fra midten af 1840'erne begyndte en egentlig bydannelse med udgangspunkt i anlæggelsen af Brdr. Drewsens papirfabrik. Trap 1926. s. 162.
20. Statistisk Tabelværk 10, 1846 s. 9.
21. Beregnet på baggrund af Statistisk Tabelværk 10, 1846 s. 9.
22. Elklit 1970 s. 266.
23. Samme s. 228.
24. Daglejere og arbejdsmænd er slået sammen, da det virker som om de enkelte rodemestre, der har forestået folketællingen (Elklit 1970 s.24), har anvendt betegnelserne i flæng. F.eks. har rodemesteren for Møllestien opgivet 35 arbejdsmænd mod 3 daglejere i denne gade, hvilket skulle betyde, at knap halvdelen af de tilflyttede 90 arbejdsmænd (mænd og kvinder) skulle bo i denne gade. Håndværkerne er forsøgt opdelt i mestre og svende, skønt en klar sondring ikke altid er mulig; f.eks. er det vanskeligt at afgøre om en »smed« er mester eller svend. Problemet er iøvrigt af generel karakter, Elklit 1970 s. 73ff. Et blik på den pågældendes husstand har dog i flere tilfælde løst problemet. Kvinderne er gift med mænd, der lever af det pågældende erhverv, undtagen en enkelt »daglejerske«.
25. De resterende 365 personer fordelte sig på 68 forskellige erhverv, i gennemsnit 5 personer pr. erhverv, hvilket samtidig er baggrunden for, at disse ikke er optalt.
26. Når det ikke er muligt at sammenligne for alle erhverv, er det bl.a. fordi f.eks. arbejdsmænd (hvilket i tabelværkets terminologi er »faste Arbeidere«) ansat hos håndværksmestrene, i tabelværket tælles sammen med svende og lærlinge. Når andelen af håndværksvendene og lærlingene fra landet alligevel er søgt vurderet, må man regne med, at der også var ansat enkelte arbejdsmænd fra landet, og derfor er den udregnede andel sikkert for lav.
27. F.eks. Henningsen 1944 s. 250 eller de meget omfattende zünftige regler, f.eks. Berg 1919 s. 65ff., hvilke håndværkere udlært på landet havde vanskeligt ved at få kendskab til.
28. Købmændenes andel på 23% placeret mellem mestrene og svendene/daglejerne hænger utvivlsomt sammen med en voldsom vækst i antallet af nye købmandsborgerskaber allerede fra 1830'erne, Thestrup 1961-62 s. 134. Perioden 1815-23 var på landsplan karakteriseret ved en stor udskiftning i købmandsstanden, hvilket gav plads for nye købmænd født på landet, Boje 1977 s. 229f. Købmændene havde åbenbart ikke held til at holde landboerne ude af købstaden – måske afholdt en liberalistisk indstilling dem fra at forsøge.

29. Sven Henningsen finder det vanskeligt at vurdere dette forhold, men at der synes »at være en tendens til, at jo mindre købstæderne er, desto flere haandværkere findes der i det omliggende herred.« Henningsen 1944 s. 150.
30. Der er ikke foretaget undersøgelser over, i hvilke gader eller hvilke kvarterer de enkelte erhvervsgrupper boede i den her behandlede periode. Emmanuel Sejrs bog Gamle Aarhusgader 1, Århus 1960 fortæller om gaderne, men på et noget anekdotisk plan og uden at inddrage nogen form for geografisk lokalisering af indbyggerne. En opgave som iøvrigt er vigtig i moderne byhistorisk forskning.
31. Fangel 1981 s. 83, Elklit 1970 s. 234ff, Boje & Hyldtoft 1977 s. 219, Henningsen 1944, f.eks.s. 150.
32. Som note 31.
33. Elklit 1970 s. 228.
34. De tre kategorier; tjenestefolk, daglejere/arbejds mænd og håndværkere er udvalgt, da de til sammen udgjorde 60% af alle tilflyttede i 1845, se tabel 3.
35. Specialisering er ikke ukendt i sognene omkring Århus. I Veilby sogn var der i begyndelsen af 1800-tallet blevet givet tilladelse til landslagtning, hvilket medførte en specialisering indenfor denne næringsvej. (Pers, medd. Steen Busck). Ideen om håndværker-specialisering er dog stadig usikker, se note 29, som nærmest taler for det modsatte.
36. Hansson 1977 s. 261ff.
37. Forholdet mellem antal tilflyttede kvinder og mænd er $283:188 = 1.5$. For hver een mand findes således 1.5 kvinde, og udregnes fordelingen af personer under 21 år på denne baggrund ses, at hvis mændene skulle op på kvindernes andel, ville det kræve 37 mænd under 21 år – knap tre gange så mange som reelt findes. Det er dog ikke muligt at udelukke, at mændene f.eks. under landbrugskrisen i 1820'erne søgte til Århus efter arbejde.
38. Johansen 1979 s. 60. Giftealderen er generelt 27–28 for kvinder og 31 for mænd, men Johansen mener, at den »nok« er et år lavere i Østjylland og på Øerne.
39. Denne registrering omfatter 73 ægtepar. En sådan registrering er dog ikke fyldestgørende, idet det må forventes, at de ældste børn ikke bor hjemme. Kun forældre, hvis ældste barn er 9 år, er derfor medtaget i sammentællingen. Denne fremgangsmåde er valgt, da der blev konstateret en aldersforskel på omkring 3 år mellem hvert barn, i de familier der havde flere børn (hvilket iøvrigt harmonerer med et generelt gennemsnit på 2.5 år mellem hvert barn; Johansen 1979 s. 71). Hermed ville det næste barn i rækken være omkring 13–14 år, og der blev konstateret flere tilfælde, hvor børn i den alder boede hos deres forældre. Ud fra dette må det

antages, at forældre, der i Folketællingen Århus 1845 stod registreret med ældste barn på ni år, ikke havde ældre børn. Skulle dette imidlertid være tilfældet, ville det betyde, at forældrenes beregnede alder bliver for høj. Ligeledes må spædbørnsdødeligheden, som i 1800-tallet udgjorde omkring 15%, Johansen 1979 s. 73, tages i betragtning. Konsekvensen af dette er ligeledes, at forældrenes beregnede alder vil være for høj. Antallet af forældre med børn op til ni år udgjorde 64% af alle daglejere og arbejdsmænd med børn.

40. Naturligvis kan det tænkes, at de var tjenestefolk, da første barn blev født. Men da der ikke i folketællingen 1845 er fundet en eneste tjenestepige eller tjenestekarl med barn, anses denne tanke for ren hypotese uden nævneværdig indflydelse på det generelle billede. Desuden skal bringes i erindring, at gennemsnitsalderen sandsynlig er for høj, og dermed at forældrene fik det første barn meget kort tid efter de blev daglejere.
41. Aldersfordelingen for lærlinge født på landet er: 32 (29%) under 17 år, 49 (46%) mellem 18 og 20 år, 23 (21%) mellem 21 og 23 år og kun 4 (4%) over 23 år.
42. Henningsen 1944 s. 318.
43. En undersøgelse af Borgerskabsprotokollen fra Århus kunne sikkert belyse dette spørgsmål yderligere. Om en del af de der søgte borgerskab er alder og fødested oplyst. Thestrup 1961–62 s. 129.
44. Johansen 1979 s. 171.
45. Ved at sammenholde tjenestekarlens/-pigens navn og alder i 1845 og 1840 kan det med ret stor sandsynlighed afgøres, om der er tale om samme person. Vel at mærke når undersøgelsen foregår på en bestemt adresse.
46. Leth, Middelgade 72, Fauerschou, Middelgade 101, J.P.B.Jensen Middelgade 115/116 (også brændevinsbrænder), Gjeding, Middelgade 122, Herskind Frederiksgade 572 og Christoffer Gjern, Frederiksgade 576.
47. Anders Johnsen, Frederiksgade 532.
48. Svende i alderen 21–29 år er udvalgt, da figur 30 klart viser, at antallet herefter falder betydeligt.
49. Man kunne herimod anføre, at Århus' kraftige ekspansion i perioden 1840–1845 givetvis medførte, at der blev arbejde til flere svende. Men denne indvending medfører samtidig, at der ville være flere lærlinge, hvorfor regnestykket nok alligevel går op. Iøvrigt gav den store befolkningsstigning i 1840–1845 ikke indenfor byggefagene arbejde til flere unge svende fra landet. I 1845 var gennemsnitsalderen for murer-, snedker- og tømrersvende fra landet 39 år, seks år mere end gennemsnittet for alle håndværkersvende.
50. En sammenligning med aldersfordelingen for svende født i køb-

staden kunne vise, om den store nedgang i antallet omkring de 30 år var et specielt fænomen for svende født på landet. En sådan sammenligning er dog ikke foretaget.

51. Lauridsen (red.) 1962 s. 196.
52. Samme s. 208.
53. Samme s. 210.
54. Engberg 1985 s. 186.
55. Lauridsen, red., f.eks. s. 204 & 208f.
56. Nielsen 1901. Rasmus Nielsen var iøvrigt søn af byfoged Jørgen Nielsen; Skov 1955 s. 129.
57. Nielsen 1901 s. 49f.
58. Samme s. 128.
59. Samme s. 66.
60. Lorenzen 1975, s. 269.
61. Der er ikke foretaget nogen opgørelse over indkomstfordelingen i de enkelte grupper, men støtter sig alene på det generelle billede, som det f.eks. tegnes i Johansen 1979 s. 132. At ugifte svende, handelsbetjente o.lign ikke er taget med i opgørelsen, skyldes, at deres udgifter var betydeligt mindre end de der var gift, hvilket bl.a. kan aflæses i deres tøj. Lorenzen s. 208.
62. Hansson 1977 s. 446–463 & Balle-Petersen 1978.
63. Et efternavn som vekslede fra slægtled til slægtled efter faderens fornavn, f.eks. Søren Jensens søn, der hed Jens Sørensen.
64. Der er dog en tendens til at sætte det højere borgerskabs kultur lig med bykulturen, uden at dette ekspliciteres. Klarest kommer dette frem hos Balle-Petersen s. 125.
65. Der er ikke foretaget nærmere undersøgelser af, hvilke navne eventuelle børn stod anført med i folketællingen. Det kunne give en fornemmelse af, om købmændene var begyndt at anvende deres patronymika som slægtsnavn, i den forstand vi kender det i dag. Sådanne undersøgelser skal dog anvendes med største varsomhed, hvilket Balle-Petersens undersøgelse er et eksempel på. Han konkluderer om forholdene i Køge, at antallet af husstande, som kan betegnes som urbane (dvs. med slægtsnavn), vokser fra ca. halvdelen ved folketællingerne i 1787 og 1801 til over 70% i 1834. Balle-Petersen s. 125. Imidlertid blev slægtsnavnet indført ved lov i 1828, konkret udformet som et pålæg til kirkebogsføreren om at indføre alle børn af samme søskendeflok med samme efternavn, hvilket deres børn igen skulle bære. Balle-Petersen 115. Det forekommer langt fra utænkeligt, at rodemesteren fulgte loven og angav børnenes efternavn som et slægtsnavn. Instruks til rodemestrene påbyder dog intet herom. Elklit 1970 s. 290.

66. Måske et vidnesbyrd om at lærlingene i højere grad end tjenestefolkene kom fra landbefolkningens øverste lag, Balle-Petersen s.118.
67. Hansen 1972 s. 108.
68. Samme s. 106f.
69. Schousboe 1983 s. 236, 244 & 289. Kost og logi er ikke anført. Det har været en selvfølge for Søren Pedersen, at det var en del af lønnen.
70. Klint 1977 s. 12.
71. Samme s. 6 og 12. Dragonerne som lå i Århus havde 18 måneders tjenestetid.
72. Samme s. 12.
73. Klint anfører ikke, hvor mange værnepligtige der var i købstæderne og hvor mange der var på fæstningsværkerne. Heller ikke hvor mange købstæder der havde garnisoner.
74. Hasle m.fl. hrd.: Tingbog nr. 11, 2.11. 1831.
75. Elklit 1970 s. 224.
76. Denne folketælling er dog vanskelig at arbejde med, p.g.a at mange bønder deltog i tre-årskrigen, og derfor ikke vil stå opført med bopæl i den købstad, hvor de evt. opholdt sig. Problemet kan for Århus' vedkommende illustreres med befolkningens størrelse i hhv. 1845 og 1850. Ved folketællingen i 1845 blev der talt 7864 personer – i 1850 7886. En minimal tilvækst på blot 22 personer.

Kilder

Lokalhistorisk samling Mølleparken, Århus

Folketælling for Århus 1840, 1845, 1850. (xerox-kopier)

Landsarkiver for Nørrejylland, Viborg.

Hasle, Vester Liisbjerg, Sabro og Framlev herreder: Tingbog nr. 11: 1828–1835

Statistisk Tabelværk nr. 10 1846.

Litteratur

- Balle-Petersen, Poul: Efternavnet som kulturelt kendetegn, I Folk og Kultur, 1978. s. 109–131.
- Boje, Per: Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold, 1815–1847, Århus 1977.
- Boje, P. & Hyldtoft, O.: Økonomiske, geografiske og demografiske aspekter I Urbaniseringsprocessen i Norden, Oslo 1977. s.178–244.

- Berg, R.: Det Danske Haandværks Historie, Kbh. 1919.
- Degn, Ole: De nylagte byer og byudviklingen i Danmark 1600–1800, I Urbaniseringsprocessen i Norden, Oslo 1977.
- Elklit, Jørgen: Folketællingen 1845, Århus 1970.
- Engberg, Jens: Byen under forvandling, I Århus Bys Historie, Århus 1984. s. 150–215.
- Fangel, Henrik: Forskning i Byhistorie I Nye strømninger i dansk lokalhistorie, Århus 1981. s. 77–107.
- Frandsen, Karl-E. (red): Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660 bd. 1 & 2, ibh. 1984.
- Hansen, Svend Åge: Økonomisk vækst i Danmark 1720–1914, bd. 1, Kbh. 1972.
- Hansson, Börje: Österlen – Allmoge, köpstafolk & kultursammenhang vid slutet af 1700-talet i sydöstra Skåne, 1977 (1952).
- Henningsen, Sven: Landhaandværket, Göteborg 1944.
- Johansen, H. Chr.: Dansk Socialhistorie, bd. 4, Kbh. 1979.
- Klint, Helge: Den danske hær, bd. 2, Kbh. 1977.
- Lauridsen, Finn H. (red): Fremmede ser på Århus, Århus 1962.
- Lauridsen, John T.: Standssamfundet. Århus 1540–1850, I Århus Bys Historie, 1984. s. 79–149.
- Lorenzen, Erna: Folks tøj – i og omkring Århus, ca. 1675-ca.1850., Århus 1975.
- Nielsen, Rasmus: Aarhus i Fyrrene, Århus 1901.
- Oldam, John W.: Købmænd i tal I Erhvervshistorisk Årbog 1961–62, 1962 s. 148–162.
- Schousboe, Karen (udg.): En fæstebondes liv, Kbh. 1983.
- Skov, Sigvard: Byfoged Jørgen Nielsen i Aarhus, I Aarbøger udg. af Historisk Samfund f. Aarhus Stift, nr. XLVII, 1955. s. 118–130.
- Thestrup, Anna: Handelsborgerskaber 1674–1862, I Erhvervshistorisk Årbog 1961–62, 1962. s. 128–147.
- Trap Danmark 3. udg. Kbh. 1898–1906.

Bonden og »De andre«

Af Laust Kristensen

De lærdes syn på bonden

Ligesom Agerdyrkningen var den første af alle Konster, saa vare og de agerdyrkende Stammer stedse de første i Cultur, men de sidste til at gjøre betydelige Fremskridt deri; thi de vare tillige de første i *slaveriet*(udh. her), og dette gik ganske naturligt til; thi da denne uskyldige Næringsvei udfordrede mange arbejdende Hænder og Uligheden baade i physiske og moralske Kræfter tidligt frembragte Stændernes Ulighed, maatte nødvendig den Leiende være den Leiende overlegen, og denne Underdanighed hos den sidste og denne Overlegenhed hos den første, som blev arvelig fra Fader til Søn og som blev saa meget mere despotisk, som disse Herrer selv ikkun stode paa et lavt Culturtrin, omdannede snart Agerdyrkeren til Slave, et begreb der blev ligesaa identisk med Navnet Bonde, som forud Syndere med Toldere.«¹

Sådan skrev præsten og filosofen Joachim Junge (1760–1823) i sin meget bekendte bog om de sjællandske bønder omkring år 1800, og det er vist meget karakteristisk for tiden. Sådan var den almindelige opfattelse mere eller mindre blandt alle lærde,

Laust Kristensen, f. 1925. Sognepræst, cand. teol.

Udg. bl.a. »Jochum Anchersen, en vestfynsk bonde« (1972), »Tyveri og forholdsreglerne derimod i 19. årh.« (om hussøgning, 1974), »Oprettelse af en skole i Husby 1712« (1976), alt i Fynske Årbøger. Af Eskel Sørensen: »Om Gelbjerg« (1975), »Landevey Vejvæsenet« (1974), samt »Fra de gamle Bylaug« (1975) udg. af Lokalhistorisk arkiv i Ejby. »Træk af skolevæsenets historie i Kvols sogn« i »Fra Viborg Amt« 1983. »Tårupgård« 52 s. (1979), »Tårup Skytteforening« 24 s. (1982), Kvols Kirke 26 s. (1981), Tårup kirke 52 s. (1988).

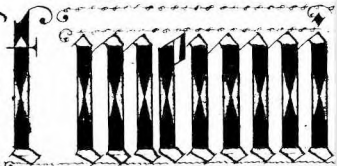
hvad enten de boede i byen eller på landet. Bonden var en slave og de andre var frie mænd.

Det er naturligt, at man næsten altid så forholdene ud fra de lærdes side, for det var dem, der kunne skrive, det var dem, der førte pennen. Bondens stemme hørte man sjældent og hans hånd var lammet, for han var ikke god til at skrive, hvis han overhovedet kunne, og han havde andre ting at tage vare på. Måske var foragten egentlig gensidig. Lige så meget som de lærde og byens borgere så ned på bonden, næsten lige så meget så bonden ned på dem igen. Det er dog ikke helt rigtigt, for bonden følte sig også underlegen i det forhold, men det forhindrer ikke, at han dybest set foragtede og mistænkte dem, for han vidste på en eller anden måde godt, at det var ham, der var rygraden i samfundet – det var ham, der gjorde arbejdet.

Vi finder ikke meget litteratur om denne sag, altså om forholdet mellem bonden og det øvrige samfund, set fra bondens side. Det er nok rigtigt, at de øvrige stænder foragtede bonden. Ved at læse Junges foran citerede bog får man mest indtryk af, at denne så lærde mand egentlig kun delvis fattede bonden og hans væsen og tilværelse. Han så noget, som han ikke rigtig kunne forstå, noget han syntes var lidt underligt og lidt sølle. Han foragtede vel ikke, men han så ned på bondens liv og færden. Han nåede aldrig ind bag ved. I det mindste synes han aldrig at have set, at bonden faktisk havde en selvstændig kultur, og da slet ikke en kultur, der havde nogen værdi.

Junge kan synes meget loyal, når han skildrer bondens liv og skikke, ja, undertiden kan han undre sig over, hvad bonden kan tåle både af mad og drikke, af kulde og væde og af uhen-sigtsmæssige klæder. »Ligesaa kontrasterende, som Bondens Levemaade er imod alle Sundheds-Regler, saa upassende er og hans klædedragt.«² Det skinner dog næsten hele tiden igennem, at han måler efter sin egen alen. På de sidste sider i bogen nærmest forbavses forfatteren over, at bonden ikke har sans for naturens skønhed, og at han ikke »...opflammes til gudelige Betragtninger, naar han saa ofte træder frem til saamange smilende Scener, hvor Naturen trindt omkring ham offerer sin skaber Røggelse paa tusinde Altare; men hvor langt anderledes forholder det sig ikke...«³

Bogen om »Den nordsjællandske Landalmue...« er et forsøg på at tage bonden alvorlig, men trods mange gode hensigter

DE LEVER EN

Sif vro hand go

Siger som en Sligge of Distaar

[Faint, illegible handwritten text in a cursive script, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

forbliver det en udvendig betragtning af bondens liv. Det ser næsten ud som to kulturer, der støder sammen. Det ligner lidt den forbavselse og forundring, men også nedladenhed, som man kan møde, når moderne vesterlændige har været i et u-land og set den måde, man der lever. Måske er der også visse lighedspunkter.

Når C.E.F.Reinhardt⁴ i 1866 kan sætte stavnsbåndets ophævelse som et nærmest jordskredsagtigt skel mellem bondens helvede før og hans himmerige efter, så er det mildest talt en overdrivelse, og virker på mange måder som et bymenneskes helt manglende forståelse og indsigt i forholdene.

»At opfriske dette Minde (Gjenopreisningsværkets forberedelse og gennemførelse) er nærværende Skrifs Hensigt. Ikke saaledes, at vi Skridt for Skridt ville følge Gangen i den udvikling, der forvandlede den oprindelig frie og stolte danske Bonde til en forkuet og forarmet Træl. Ikke saaledes, at vi ville fortælle den lange og sørgelige Lidelseshistorie om, hvorledes allerede i Middelalderen hans Kaar begyndte at forringes og siden gennem Århundredernes Løb bestandig forværredes, først under den gamle danske Adels, senere under de enevældige Kongers og deres nye halv eller heeltydske Hofadels Herredømme, eller om, hvorledes de enkelte ældre Forsøg paa at bryde Aaget enten mislykkedes eller kun førte til Lempelser og Lettelser, der bleve af forbigaaende Varighed. Her skal kun gives først et Billede af den danske Bondes Tryk og Fornedrelse for 100 Aar siden og dernæst en Beretning om hans Frigjørelse og Gjenopreising i Slutningen af forrige og tildeels Begyndelsen af dette Aarhundrede.⁵

Med dette formål skildrer Reinhardt så i første afsnit af bogen, hvor elendigt og usselt det hele var, indtil stavnsbåndets løsning, og hvor herligt alting blev efter den tid.

Så vidt jeg kan se, gør han den samme fejl, som så mange har gjort og stadig gør, at han læser historien gennem sin egen tids briller. Han ser den gennem den begyndende pengeøkonomis opfattelse af tilværelsen. Han ser den gennem de nye frihedsidealers brændglas og forstår ligesom ikke, at man kan leve en normal tilværelse på anden måde end med valget til de styrende organer og med alle de liberalistiske tankers selvfølgelighed, der brød igennem med den franske revolution og den amerikanske frihedskrig. Han taler om den herlige guldal-

der i den tidlige middelalder med den frie og stoute bonde, der så kules ned, alt som årene går.

Man kan sige, at Reinhardt ser på bonden med bymandens briller og det optimistiske 19. årh.s syn på frihed og fremskridt og lykke. Før friheden blev lovfæstet levede bonden et usselt liv, der kan sammenlignes med slavernes tilværelse. – Det passer bare ikke. Både den vornede bonde og den stavnsbundne bonde havde en kultur. Måske havde de endog en helstøbt tilværelse. Det var bare helt anderledes, og kårene var helt anderledes end et bymenneske kunne forestille sig.

Fra 1700 tallets midte og fremover møder vi en lang række af folk, der vil have bonden ud af den tilstand, hvori han befinder sig. Udskiftning, stavnsbåndets løsning, hoverioverenskomster, tiendeoverenskomster m.v. var altsammen forsøg fra overklassens side til forandring af bøndernes kår. Forbedring om man vil. Også op i 1800 tallet bliver man ved med litterært at opdrage på bonden. Faderen til den såkaldte »Skolelærerlitteratur« Anton Nielsen, (1827–1897) betegner sig selv som en, der har været med til at opdrage bønderne til den nye tid.⁶ Han skildrer meget loyal bondens liv og virke, men han vil også forbedre og gøre bonden »bedre«. Forfatterskabet skulle hjælpe med til at gøre ikke-bøndernes syn på bonden mere positiv:

»...dersom Bonden blev afholdt og agtet af de andre Samfundsklasser, da skulde han snart komme til at gjengælde deres venlige Sindelag... Senere hen i min Forfattervirksomhed fik jeg tillige et andet Maal, som jeg sætter jævnsides det første, og det var at hjælpe til efter fattig Lejlighed at føre Bonden frem i Humanitet og Kristendom. Jeg viste ham derfor nøjagtige Spejlbilleder af ham selv, saa han kunde se, hvad der var kjønt, og hvad der var hæsligt i hans Liv...⁷

Vi står her ved begyndelsen til folkeoplysningen. Det er på sin vis en helt ny kultur, man lægger ud over bonden og hans tilværelse. Det kunne ikke lade sig gøre for bonden at bevare den gamle bondekultur. Måske kunne man sige, at bonden måtte ud af isolationen, ud af landsbyens indelukke med dens særpræg og stabilitet. Den nye tid stillede nye krav. Det er samtidig på en vis måde en ændring fra det delvis selvforsynende og pengeløse samfund og over i det nye system med pengeøkonomi. Det er på en måde et ret voldsomt kultur-

spring, hvis bonden sættes ind i den moderne kultur og bliver en del af den.

Bonden havde ikke været kulturløs, men havde delvis sin egen kultur. Det er vel heller ikke sådan, at den danske bonde var uafhængig af de kulturelle strømninger, der var gået over Europa, men på en eller anden måde havde bonden formået at indpasse disse strømninger i sin egen hverdag, men sådan, at han forblev sig selv.

Bondens syn på sig selv

De forannævnte er alle nogen, der har skrevet om bonden og hans forhold. Det må være klart, at skal man have et svar på, hvordan forholdet var mellem bonden og folk fra andre samfundslag, så må man også gå til bonden selv og spørge, hvordan han opfattede situationen. Det ligger dog lidt tungt med svarene, for bonden var ikke meget skrivende. Det var ikke der, han brugte sine kræfter eller sine evner. Det er især tiden før og omkring 1800, der er interessant, inden de nye tendenser slår rigtig igennem, inden de nye tanker har sat sig fast. Det vi spørger om, er den gamle bondekultur, den kultur eller den livsform, som var bondens egen, mere eller mindre uafhængig af alle de andre stænder. Den kan vi f.eks. søge hos Eskel Sørensen.

Eskel Sørensen var en fynsk bondesøn født i Balslev sogn i 1771. Han havde det uheld, at han som stor dreng fik en eller anden sygdom, der gjorde ham uegnet til at arbejde ved landbrug. Samtidig havde han dog også det held, at hans forældre var så velhavende, at han kunne tilbringe det meste af sin tid på fødegården, sikret økonomisk af sine forældres hjælp og senere arv. Fra omkring 1810 til 1825 sad denne mand hjemme på gården Gelbjerg og skrev.⁸ Det meste af det bevarede fra hans hånd er skrevet i nogle små oktavhefter. Det er så heldigt, at han netop har behandlet forholdet mellem land og by eller bonde og borger.

»Bondestanden var god nok, var den ikke så foragtet«..., et ordsprog, som man ofte hørte af bønder folkene. Dog var der og dem, som sagde: »Når vi kun har noget hiemme i vores eget huus og kan svare hver mand lige og ret og gjøre ret og skiel, så kan det være det samme om vi er foragtet«. rigtig

nok var bonden foragtet af alle stænder og det meest af borger- og millitairstanden, så foragtet, at det næsten var til væmmelse... Men forsåer det da og sig selv, at bonden havde et slags foragt for dem igien...⁹

Når man læser i dette hefte, så mærker man tydeligt, at forfatteren ikke er som de andre, der har skrevet om bønderne, han står helt på bøndernes side, og på enhver måde betragter han sig selv som bonde, selv om han jo strengt taget aldrig blev det. Derfor er hans »forfatterskab«, ret betydningsfuldt og meget interessant. Her hører vi virkelig en bonde tale, en bonde som var 17 år gammel, da loven om stavnsbåndets ophævelse kom.

Det lille skrift, hvis indledning blev citeret ovenfor, er delt i 5 afsnit. 1. Bonden og borgerstanden. 2. Bonden og militæret. 3. Bonden og gejstligheden, og 4. bonden og adelen, samt et 5. afsnit om bøndernes ejerforhold, der dog ikke skal behandles her.

Om bonden og borgeren

Først skildrer han, hvordan bønderne var aldelses ude af sig selv af benovelse, når de kom til købstaden.

»Den bondemand, kone, karl, pige eller dreng, som sielent kom til kiøbstaden var ligesom i en slags forvirrelse og ude af sig selv, når de kom der...¹⁰

Når man var så overvældet, skyldtes det både de store bygninger, den store mængde mennesker, sproget, smukke klæder, andre møbler, de store købmandsbutikker m.m. Det var ikke noget, man så, når man boede på landet. Derfor føltes købstadsfolkene meget mere fornemme, og de tænkte, at det måtte være dejligt at bo i byen. Han følger dog til:

»Således tænkte den uerfarne og uvidende af bondestanden, der i grunden ikke kiendte det sande kiøbstad levnet.«

det skete da undertiden, at en af bondestanden skammede sig over sit eget sprog:

»...og ville vrie det efter kiøbstad målet, og just dette abekatterie gjorde dem langt meere til nar«.

Det kunne også ske, at bonden blev så benøvet over at se en skrædder eller en købmand og derfor tog hatten af for ham, men

»...hvorfor skal en bonde tage sin hat af for en købmand, jøde eller håndværksmand. Disse er jo kun i grunden handell- og næringsstænder, men ingen ærestænder«.

Altså er forfatterens opfattelse, at disse købstadsfolk intet har at prale af, bonden er mindst lige så meget som dem, og bonden skal ikke skamme sig, hverken over sit sprog eller sin stilling i samfundet.

Folkene i købstaden kunne godt finde på at drille bønderne, og gøre lidt grin med dem.

»Således var ieg engang i Assens og mødte en på gaden, som så ud til at være en skomager- eller hattemager dreng eller svend, og spurgte om vey til een, der handlede med pottemager kar. Han viste mig til den modsatte side af gaden til en kræmmer.«

Byens borgere var på deres side ikke altid tilfredse med bonden, for i byen mente man, at bonden tog alt for meget for sine varer, måske gemte varerne til der var gode priser at få, men, siger Eskel Sørensen:

»han (bonden) sider io og for store udgifter«. Lidt senere hedder det: »Men uagtet så kalte hine (borgerne) ham så småt bedrager og kieltring, der ville ophisse brødkurven for dem...«¹¹

Hvis bønderne er lidt hårde med priser, og det skinner næsten igennem, at det kan de godt være, men det siger Eskel naturligvis ikke, for han er på bøndernes side; men hvis de altså er lidt dyre med deres varer, så er det ikke noget at regne imod, hvad handelsfolkene i byerne kræver af bønderne:

»Men når f.eks. skomageren kom til marked med støvler og skoe, hvis indsyede risp var smurt med tælle isteden for med beeg, eller når købmanden solgte dem kalk, hvori var blandet et partie strandsand, solgte dem rosiner, hvis 3. part var stilke, eller og en liden rabat i vægt og mål, og en liden tara på, når de indkøbte, det måtte gierne være, det var godt nok til bønderne.«

Dog indrømmer Eskel, at hvis bønderne opførte sig ordentlig, så blev de normalt også ordentlig behandlet af de ældre, men med børnene var det straks værre:

»...gade og håndværks drengene, ...sagde dem plat i øynene:
»Bonden er et bedst, et fæe, et asen, en bondeklos o.s.v.«

Hvis der var sne, så kunne bønderne blive forfulgt fra den ene port til den anden med snebolde.

Noget af det, Eskel da undrer sig over, er, at selv om bønderne ved, hvordan købstadsfolkene ser på dem, hvordan de foragter dem, så havde de fleste bønder en sådan højagtelse for købstaden:

»at dem syntes, at det var at blive ophøyet i herlighed for den bondekarl eller pige, der kunne blive boesiddende der.«

Derefter nævner han 4 borger koner, der er født i hver sin bondegård, og de kunne sikkert have fået hver en god gård, hvis de havde giftet sig på landet, og han slutter omtalen med:

»Ney, at være kone i en købstad, det var dog meere fornemt og lidt op på ærens trappe. De to havde nemlig hver en bager, den 3. en hattemager og den 4. en foermand (kusk), hvilken ophøyelse og herlighed imod at være bondekone!«

Det sidste er sagt med al den foragt, Eskel kan fremtvinge.

Mange bønder anså det for upassende, at købstadsfolk og bønder giftede sig med hinanden. Man så heller aldrig, at en pige fra købstaden giftede sig med en bonde, og alle de folk fra landet, der bosatte sig og giftede sig i byen blev anset for noget vidtløftige.

»De bønder karle og piger, der drog til købstaden at tiene, var i almindelighed anseet for nogle vidtløftige spillefugle og letsindige mennesker, der havde lyst til sværm, tummel og glimmer. Når karlene blev længe, så blev de for det meeste liderlig (drikfældig), og pigerne endeel forførte.«

Det lille afsnit om *Bonden og Borgerstanden* slutter med, at forfatteren konstaterer, at lige så grinagtig bonden kan være for byens borgere, når han kommer til byen, lige så apparte synes bønderne, at borgeren er, når han kommer på landet.

Man kan mærke, at Eskel Sørensen på mange måder er irriteret over byen og dens borgere, men han holder helt og holdent fast i sin overbevisning, at bonden er mindst lige så god som borgeren, de ved jo ikke rigtig, hvad det hele er. For ham er det ret uforståeligt, at man kan tillade sig at grine af en bonde, undtagen altså når han gør sig selv latterlig ved at ville ligne dem i byen.

Det er helt klart, at det sete afhænger af øjnene, der ser, for når Anton Nielsen¹² taler om de samme ting som Eskel Sørensen bare set fra en lidt anden side, så kan man jo se, at der har været noget om snakken. Bonden er ikke bleg for at snyde i handel overfor dem, der står udenfor bondestanden (s.55). Nu vil ingen, som kan få en finere beskæftigelse blive i bondestanden (s.79). Bønderne er smigrede over at have byfolk på besøg (s.80). Bonden generer sig ikke for at tigge hos købmanden (s. 112). De bliver til grin, nå de vil bruge fremmedord, men bruger dem forkert (s. 121).

Madam Nellemans

Eskel Sørensen skrev også en slags biografier,¹³ hvoraf der er bevaret nogle stykker. I biografi nr. 15 og 16 fortæller han om Madam Nelleman, og her får han luft for al sin harme og hån mod byens finhed og kvindelig latterlighed. Kammerråd Rasmus Nellesmann og frue Sophie Magdalene Faxøe havde haft en stilling på Wedellsborg, men købte i 1804 Billeshave. I 1811 solgte de igen godset og flyttede til København. Det var noget helt ufatteligt for Eskel Sørensen, at man ville flytte fra et gods og til byen. I hans øjne var det kun tosser, der kunne finde på sådan noget; men han prøver også at fortælle os, at Madam Nelleman netop var en tosse og hendes mand et skvat-hoved, fordi han rettede sig efter konen. Således kan han skrive:

»Denne damme overgik alle af hinders stand i forfængelighed, stolthed og menneske foragt, især bønderne, dem hun havde en utålelig væmmelse for...«; videre skriver han: »...Stundom bebrejdede Madam, Nelleman (altså manden), at han lugtede, når han havde talt med en bonde, dem han og ...skulle tale med.«

Hele biografien igennem fortæller han om alle de tåbeligheder denne kone kan finde på, og med medynk i stemmen beretter han, hvordan manden måtte finde sig i alle hendes luner og påhit.

Bonden og købmanden

Hvis vi et øjeblik prøver at betragte den del af byen, som købmændene og handelen i det hele taget står for, så kan man til gengæld se af de undersøgelser, der er gjort om bondens forhold til købstadens købmænd, at bonden faktisk blev mere og mere afhængig af købstaden, selv om han ikke nødvendigvis blev afhængig af købmanden eller bundet til en bestemt.

Den frigørelsesproces og ændring, der finder sted omkring år 1800 gør det dog mere og mere klart, at bonden blev afhængig af handel. Han fik flere varer, der skulle sælges, og selv fik han behov for at købe, og handelen gik til købstaden, som Allan Frandsen påviser det i tiden efter 1830.¹⁴ Der synes ikke at have været købmænd på landet, der havde nogen særlig betydning, hvorimod prangerne nogle steder købte en del hos de mindre landbrug. Allan Frandsens undersøgelser går på det helt eksakte, hvad solgte bonden, og hvad købte han. Vi får ikke meget at vide om, hvad bonden tænkte, eller hvordan han opfattede forholdet til købmanden. Det fremgår heller ikke af undersøgelsen, hvilke motiver bonden havde til at benytte en bestemt købmand, selv om det ser ud til, at man normalt ikke gik fra den ene til den anden.¹⁵

Der er i nyere tid kommet et par disputatser om forholdet mellem bonden og købmanden.¹⁶ Begge disse værker har ikke meget, der fortæller om bondens holdning til købstaden og dens borgere, men enkelte træk skal dog nævnes. Per Boje sammenfatter en del af den ældre litteratur derhen, at »de (de danske købmænd) var tilfredse, hvis de ved hjælp af brændevin kunne få bragt en handel i stand på bondens bekostning.«¹⁷ Det skal nok nærmest opfattes som et angreb på uduelige danske købmænd. Boje anfører også uden dog at nævne konkrete tilfælde, at bonden undertiden med hele familien blev beværtet af købmanden, når en handel skulle afgøres.¹⁸

Sigurd Jensen beretter, at bonden ofte var rigelig beskænk, når han gik fra købmanden.¹⁹ Det er dog hos samme forfatter ret tankevækkende at se, hvordan købmanden tilsyneladende kunne tillade sig at underbetale bonden f.eks. for korn. Ofte blev der kun betalt det halve eller en tredjedel af den officielle takst.²⁰ I slutningen eller i sidste halvdel af det 19. årh. gives der dog en del eksempler på, at købmændene rystede for venstrebønderne, da en venstremand med respekt for sig selv ikke ville handle med en højremand,²¹ men nu er vi

så langt oppe i tiden, at der ikke er så meget tilbage af den gamle bondekultur. En af Sigurd Jensens teser er, at bonden aldrig rigtig kom i lommen på købmanden.

Både Allan Frandsen og de to ovennævnte forfattere er mest interesseret i de økonomiske forhold og giver utrolig lidt, der fortæller om holdninger. Det ser nærmest ud til, at både bonden og købmanden vidste, at de indbyrdes var afhængige af hinanden og derfor måtte de hver for sig finde sig i hinandens særheder og egenheder.

Bonden og militæret

Når man læser dette afsnit i Eskel Sørensens lille hefte, får man et tydeligt indtryk af, at han betragter militæret med angsten og forskrækkelsen lysende langt væk. Det er så ubegribeligt for ham, det soldaterne og deres officerer kan finde på overfor bønderfolk, skønt de dog næsten alle kommer fra bondestanden, og det er ubegribeligt så megen råhed og hårdhed ja, nærmest grusomhed, der trives i hæren; Men på den anden side ser han også på militæret med ærefrygt og beundring, fordi det tjener kongen og landet. En slags »tremedum et fascinosum«, både gru og betagelse.

»Men var bonden foragtet af borgerstanden, så var han ikke desmindre af militæret. Det besynderligste deraf var, at den krigs karl, der var bonde født, var snart den værste til at drille bonden. Jeg hørte flere historier af det slags og det med væmmelse, og tænkte jeg ved mig selv, hvor kan I dog være således, I som fra barns been af har fået alt livets fornødenhed hos bonden, og bliver eder enu noget tilsendt... fra eders familie, der også kun er bønder...«

Derefter fortæller Eskel nogle historier om, hvordan soldaterne kan opføre sig. Hvis soldaterne var utilfredse med forplejningen, når de var indkvarteret på en bondegård, kunne de finde på at drive bondens kreaturer ind på de græsmarker, der var tildelt dem til deres heste. Når de så »fangede« disse kreaturer igen, skulle bønderne betale for forseelsen. Selvom bønderne holdt vagt om natten, drev soldaterne alligevel kreaturerne ind på deres tildelte marker og krævede betaling af bonden.

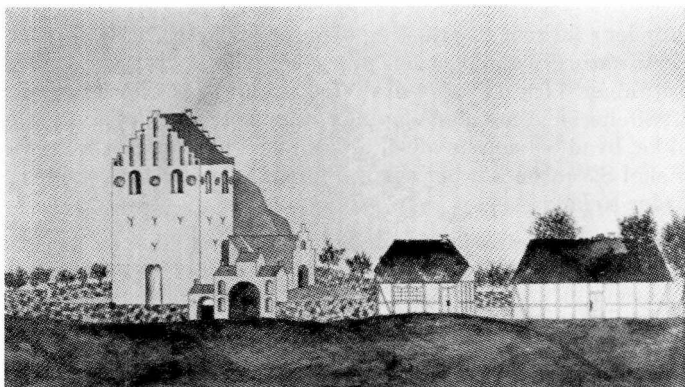
Ligeledes kunne en afdeling soldater finde på at begynde at slå på en bonde, der kom kørende på vejen, når de marcherede forbi. Det syntes soldaterne var vældig sjovt. De kunne også finde på at lave så meget støj, at bondens heste blev sky og løb løbsk. Når bønderne havde pligtkørsel (ægt) for militæret, blev bonden pryglet for den mindste forseelse, uden at det var muligt at forsvare sig. Kvinder og børn var rædselsslagne, når der kom soldater – de skjulte sig for ikke at blive set.

Også her møder vi Eskels mening om forholdet mellem land og by. Når soldaterne lå i kvarter på en gård, mente de, at det var en selvfølge, at de fik alt det, de kunne spise og drikke, selv om de ikke havde ret til det, men fik de det ikke, lavede de ulykker. Når de derimod lå i byen, så måtte de pænt nøjes med det strengt afmålte, og det fandt de sig uden videre i der. Jo, siger Eskel, for borgerne i byen kunne rådføre sig med magistraten, som militæret ikke turde stå op imod, men på landet kunne man kun henvende sig til sognefogeden og ham regnede soldaterne ikke – han kunne ikke stille noget op.

»Kom han (bonden eller sognefogeden) til officeren at klage, så holte disse gierne med soldaterne og så igiennem fingre dermed, meenendes, at den opkommende stridighed kom oprindelig fra bondens egensindighed og vrangvillighed. Men veed (ve) den bonde, der forgreb sig imod millitæret, han måtte vist lave sin ryg til«.

Så beretter han om en dreng, der tog nogle patroner fra soldaterne. Denne dreng blev tildelt »de hellige 25«, nemlig stokkepryg på 25 slag. Med forfærdelse giver han derefter en skildring af »spidsroden«, hvor en soldat skal gennem et helt kompagni af kammerater, der alle skal piske ham med ris på den bare ryg. Alene tanken er lige ved at tage pusten fra forfatteren:

»Sandt nok for forseelser (bliver man idømt straf), men når bliver vi arme mennesker fuldkommen og uden feyl, og hvad er dog menneskets liv ikke fult af jammer og usselhed i denne verden. Rigtig nok ville det være krigsøverste umulig at holde så mange folk i ave og lydighed uden streng disiplin og mandstugt. Men efter den af Gud mig betroet forstand synes mig, »at for lidet og for meget fordærver alle ting«. Når officeren forser sig, så fåer han blot huusarrest på nogle dage, derimod soldaten forskrækkelig stokkeprygles eller hudflænges...« Man kan også høre gamle soldater sige: »Ieg

Balslev kirke og skole. Tegnet 1818 af V. V. Eibye (orig. 15.5×31). En primitiv tegning, der viser kirken netop i de år, da Eskel Sørensen sad og skrev sine »værker«. (Orig. på Odense museum). Kilde: De næsten ukendte. Skilderier fra 1800-årene til P. V. Glob, Hjørring 1971.

fik det i militair skolen, ieg forsvinder (det) aldrig«, eller, »Ieg fik så mange hug i skolen, at ieg bliver aldrig meere til menneske«.

Selv om soldaterne faktisk opfører sig brutalt og råt overfor bønderne, og selv om det er urimelige forhold de må leve under med den militære straffelov, så har Eskel Sørensen på den anden side megen respekt for dem:

»Krigsstanden er en æresstand, den er til at værne for kongen, undersåtterne og landets sikkerhed, og hvad fornøjelse må det ikke være for regenten at see sine krigere opstilt i geleder, regimenter og hele armeer. Disse tappe og raske mænd, der med det blinkende våben handthæver hans tronnes værdighed, hans undersåtters sikkerhed og roe for fiendtlig overfald...«

Alt hvad Eskel Sørensen skriver om militæret har han sikkert selv mere eller mindre oplevet i de urolige år under englandskrigene, og havde det i frisk erindring, da han skrev det i 1817. Desværre er nogle optegnelser, som han gjorde om forholdene under krigen gået tabt. I de bevarede manuskripter er der kun et brudstykke tilbage.²²

Bonden og gæstligheden

Bondens forhold til præst og degn er aldrig rigtig beskrevet, men naturligvis meget om præst og degn. I de præsteindberetninger²³ fra 1773–74 fra Viborg stift, der blev udgivet i 1986, hører vi præstens jammer over bønderne, men vi hører ikke, hvad bonden havde af anker mod præsten. Det fortæller Eskel Sørensen lidt om her. De første linier af hans skildring lyder sådan:

»Bonden syntes i almindelighed, at gæstligheden²⁴ havde med så meget at gøre og tiltog dem så megen myndighed, såsom med indførelsen af den nye evangeliske salme bog, og så med at sløfye kirke gårdene, da man var overbivist om, at det var ingen kongelig anorning, men blot et nyt påfund. Ligeså påfaldende var det med den nye skolegangs inretning og skolernes opbygning. Al den uleylighed, bonden fik der af, beskylte de ligefrem gæstligheden for«.

Det er sikkert noget almindeligt, at selv om præsterne jo faktisk kun gjorde, hvad de efter lovgivningen var pligtige til, så var det dem, der fik skylden for det, hvis bønderne syntes det var for meget. Bonden syntes vistnok, at enhver udgift var for meget, især var man næppe ivrig efter hos bønderne at give børnene fri til at gå i skole, for det var unyttigt.

Forholdet til skolerne var nok lidt følelsesladet for ham, da han selv i nogle år havde været lærer, men næppe kunne fortsætte, da de nye skoleordninger krævede en vis læreruddannelse.

Både her og andre steder i forfatterskabet er det især på et punkt, Eskel er voldsom indigneret over præsterne, og det er i spørgsmålet om den nye salmebog. Som man ved, var det i disse tider, at rationalismen slog igennem blandt præsterne over hele landet, og sidst i det 18. årh. kom der nye salmebøger. Bonden var konservativ og kunne ikke lide disse nymodens ting som f.eks. indførelsen af »Evangelisk-Kristelig Salmebog«, som erstatning for den gamle »Kingos Salmebog«. Her er det præsterne, der narrer bønderne, mener Eskel helt klart.

Han var aldrig helt tryk ved præsterne, for han var sikker på, at de ikke altid kunne mene, det de sagde. Når han et sted fortæller om, hvordan den almindelige mand stadig troede på spøgelse og sligt, og hvordan præsterne gjorde alt for at få denne overtro fjernet, så gør de det efter hans mening imod

Justitia eller retfærdighed. Tegnet af Eskel Sørensen, Gielbiert d. 30. september 1818.

bedre vidende. Han var helt sikker på, at alle fornuftige folk måtte tro på spøgelse, for de var der jo.

»At de lærde troer noget andet igrunnen, end de siger med mund -at sige om spøgelse- der om er ingen tvivl«.

For Eskel er det også lidt underligt, at man ikke må gå ind i stuerne med træsko på, når man kommer i præstegården, ligesom man ikke må spytte på gulvet. Begge dele har altså nok været almindeligt i danske bøndergårde.

»...Dog alt dette var en tilgivelig fornemhed, thi reenlighed er sielen og det væsentlig i fornemmes huusvæsen...«.

Eskel Sørensen forsynede også sit manuskript med små tegninger af fugle og engle.

Bondens almindelige holdning var, som en af Eskels bekendte udtrykte det:

»De store er aldeles ikke værd for en bonde at have omgang med, meere som det nødvendige«.

Bonden var velkommen, når han kom med gaver til præsten, og det var man nødt til for at holde sig gode venner med øvrigheden, men man skulle aldrig indlade sig med dem. Præsterne hører til de »fine«, og bonden skal ikke menge sig med dem. Alligevel kommer det tydeligt frem også her, at samtidig med denne afstandtagen, så er det også sådan, at Eskel på den anden side viser stor respekt overfor øvrigheden, især overfor præsten, for han

»er af den høje øvrighed indsat til at lære og vise os på den rette vey til timmelig og evig lyksalighed.«

Bonden og adelen

Efter alt hvad man sådan har hørt og læst om det enorme misbrug og den undertrykkelse, der har fundet sted overfor

bonden fra adelens side, så skulle man nu forvente, at man ville finde de værste og største skældsord mod adel og adelsvælde, men det er slet ikke tilfældet, selv om alt naturligvis ikke er efter forfatterens hoved. Naturligvis skal man hele tiden erindre sig, at disse ting er skrevet, inden der blev tryk-kefrihed i landet, at Eskel Sørensens forfatterskab er blevet til i enevældens tid, hvor man ikke altid måtte skrive det, man mente. Det ser ikke ud til at have påvirket ret meget, selv om han altid prøver at glatte lidt ud, når angrebene har været lidt kraftige. Det gælder både overfor gejstligheden og militæret, og det gælder vel også her overfor adelen.

Når man betænker, hvad der er skrevet om bondens usle forhold, så skulle man nærmest tro, at hele den samling af adelsfolk og herremænd, der ejede det meste af jorden, og som bønderne var fæstere under, egentlig var en samling voldsforbrydere, hvis største interesse var at hytte sig selv og skade bønderne mest muligt. Sådan er nogle forfattere lige ved at udtrykke sig. Især er det galt med herremandens håndlanger, den så forkætrede og udkældte foged, der skulle holde opsyn med bønderne og føre gårdens regnskaber. Her skal ikke forsøges at referere hverken til den ene eller anden side, men det er alligevel netop i den forbindelse interessant at se, hvad Hans H. Fussing skriver: »Det er forbløffende så få sager, der findes om brutale fogeder« ..²⁵ Ganske vist omhandler det tiden omkring 1600, men alligevel.

På den anden side ser det ud til, at fæstebonden ikke altid sad alt for fast og godt i sin gård. Fridlev Skrubbeltrang har lavet nogle statistikker,²⁶ der viser et foruroligende tal af »forsiddelser«, (det at en bonde bliver sat fra sin fæstegård). I årene fra 1720 til 1769 var der i gennemsnit 32 % af de sjællandske fæstebønder, der blev sat fra deres gård, fordi de ikke kunne klare driften. Altså ikke fordi de var blevet gamle, men fordi de ikke kunne klare det. Der er skrevet meget om al elendigheden og kårene synes da også højst ulige. Det kan Eskel Sørensen også udmærket se, men alligevel var der nok hos bonden en ret stor tillid til herremanden, men måske netop fordi afhængigheden var ret så stor.

Bønderne kaldte adelen for »adelsblod«, fortæller Eskel, og bønderne diskuterede en del, hvorfor nogle var adelsfolk og andre ikke. Man hældede nok til den anskuelse, at titlen ofte

var noget en forfader havde erhvervet, og det var kun derfor de i dag havde navnet.

»De havde kun fået det (navn og titel) til arvegods efter deres fader, og denne igjen af hans fader. Høyt navn ofte uden værdie, thi man såe ofte de grever og baroner, der førte et liderligt levnet med hoer og svier så godt som nogen matros, men hvordan de tummelede omkring, så var de alligevel adel og brystede sig høyt deraf«.

Videre forundrer Eskel sig over, at nogen kan have en så høj titel uden at have gjort sig fortjent til det. En officer, en læge, en kunstner gør dog noget udretter noget, men adelen får det hele.

Bønderne syntes, »at der var et stort skillerum imellem deres lykke på jorden. Hinne (adelen) der lever hver dag herlig og i glæde, haver prægtige palladser, heste og vogne og næsten al det, som de ville ønske dem til glæde og fornøjelse i denne verden. Disse (bønderne) derimod må adlyde, tumles hver dag med slæb og træl, der grændser til det slaviske, og hvis glæde og fornøjelse er den mindste deel. Medens adelsmanden kan ståe i sit vindue, køre i sin gylne karm, ride den smukke hest, spadsere eller see til, da må vi hovningsbønder furre og såe hans jorder, afslåe hans enge, høste og inavle hans korn, ud age hans gjødning o.s.v. Ståe med hatten eller luen i hånden for ham og titulere ham »Nådig Herre« eller »deres Nåde««.

Den fornuftige bonde tænker dog anderledes, siger forfatteren, nogle må jo tjene og nogle må være herrer, »og hvem veed, om disse (adelen) også er så lykkelig, som det ser ud til. Menne-sker de kan have noget at drages med, som vi ønsker ikke at vide...«

Derefter fortæller han så, hvordan nogle herremænd var opmærksomme overfor deres bønder, kom rundt af og til og så, hvordan det stod til, hjælp, hvis der var vanskeligheder, medens andre slet ikke tænkte på sådan noget, men krævede deres penge betalt til tiden.

Alt i alt er den almindelige bonde betaget af herskabet. »Når man undtager, at hovningsbonden af sin christendoms-lære veed af det guddomlig væsens tilværelse (Gud i Himlen!), forresten så var herskabet og forvalteren hans halv guder. I alle mødende (vanskelige) tilfælde da kun at søge til for-

valteren og herskabet at klage deres nød som højeste øvrighed...«

Helt sikkert er det imidlertid, at det skel, der var mellem bonde og adel, var et naturligt skel for en bonde som Eskel Sørensen. I et af citaterne nævnt ovenfor fra det lille hefte kommer han til at tale om »vi hovningsbønder«, selv om han aldrig selv havde været bonde, og selv om hans fader var selvejergårdmand, og selv om gården havde været i selveje i mange år, så identificerer han sig alligevel med hovbonden på en ganske egen måde. I biografi nr. 11 fortæller han om Jens Pedersen i Stubberup. Denne Jens Pedersen var fæstebonde, men købte sin gård fri i begyndelsen af det 19. årh. Jens Pedersen førte dog et alt for fint og dyrt liv, som ruinerede ham, og måtte til sidst lade Wedellsborg overtage gården påny og han selv blive fæstebonde igen. Der er en del indignation i stemmen hos Eskel Sørensen, fordi denne Jens Pedersen prøvede alt for meget at menge sig med de store og fornemme.

»Enhver som hørte og kiende noget til hans omstændighed, at han, som førhend var fæster, blev selv eyer og atter gav sig in under Veddelsborg gods igien som fæster, lastede og skiændede på hans handle måde udsigelig meget, og lagde de til, at hans børn kunde med rette bande ham en anden gang, således havde han sørget for dem.«

En bonde skal blive på sin plads, det mener Eskel Sørensen.

Slutning

Problematikken i denne sag er ikke gennemarbejdet med disse få linier, det er klart. Det mærkelige er, at problemet knap nok er bemærket i meget af den ældre litteratur. Når man har skevet om bonden har man ofte fokuseret på hans boligforhold, hans redskaber, hans jordpleje m.m. uden at skele til andre sider, eller også har man skrevet om ham med medynk i stemmen, med foragt, måske med overbærenhed. Marxisterne har prøvet at skildre klassekampen,³⁰ men så vidt jeg kan se også uden at komme ind til de egentlige problemer.

Selv om den forholdsvis store procent af gårdforsiddelser kan have været et alvorligt socialt problem visse steder i landet, så skal man ikke være blind for, at fæstebonden på sin vis

levede en forholdsvis beskyttet tilværelse. Fæstevæsenet på Wedellsborg på Vestfyn blev først ophævet omkring 1. verdenskrig, og jeg har kendt børn af fæstere, der ligefrem påstod, at fæstebønderne havde det alt for godt. Bare man lige kunne få til landgilden, så var man sikker, og man behøvede ikke at bestille ret meget. Bonden selv bestilte ikke noget af betydning, men lod folkene arbejde. Det er nok også en kendsgerning, at interessen for selvejet ikke var overvældende, hverken hos godsejeren eller hos fæstebonden.

Der afspejler sig klart flere modsætningsforhold i Eskel Sørensens skrifter. Han står midt i det hele. Vi møder hos ham modsætningen mellem bonden og de højere klasser, godsejer, officer og præst, medens modsætningerne den anden vej, så vidt de var der, var forholdet til tyendet og husmændene. Nogle få steder i hans forfatterskab kan man måske ane lidt nedladdenhed mod disse folk. Derimod har han en sand rædsel og skræk for landstrygere, især anser han alle nordmænd for troldkarle.

Helt sikkert er der mange facetter i denne sag, og helt sikkert havde bonden det ikke altid lige godt, men hvis man kun fokuserer på den undertrykte og forkuede bonde, går man forkert, for det er ikke hele sandheden om den danske bonde.

Noter

1. J. Junge: »Den nordsjællandske Landalmues Karakter, Skikke, Meninger og Sprog« s. 8 (2. udg. 1844).
2. Ovennævnte værk s. 138.
3. s. 326.
4. C.E.F.Reinhardt: Et Afsnit af den danske Bondestands Krønike, 1866.
5. Indledningen s.2.
6. Anton Nielsen: »Den danske Bonde« Et kulturhistorisk Forsøg, 1887.
7. Forord s.III f.
8. Det der er bevaret af hans værker vil blive udgivet af »Landbohøistorsk Selskab«, måske i 1988, måske først i 1989.
9. Indledning til »Det væsentlig af Fyens vestre kant 1817.« Egenlig er det hefte 24 i en serie, som han kalder: »Skik og sæd hos bønderne sidst i det 18. årh. og først i det 19. årh.«
- 10 Da Eskel Sørensens skrifter endnu ikke er udgivet, kan jeg desværre ikke henvise til sidetal i det følgende.

11. Dette udtryk »at ophisse brødkurven«, betyder vist nok at hejse kurven så højt op, at den er svær at nå, altså at gøre varerne så dyre, at man ikke har råd til at købe.
12. Jvf. anførte bog i note 6.
13. Jvf. note 10.
14. Se »Bonden og Købmanden« af Allan Frandsen. I »Fortid og Nutid« bd. XXXIV, hefte 1, 1987 s. 1–20.
15. Jvf. s. 10 f. i ovennævnte artikel.
16. Sigurd Jensen: Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi, 1950; og Per Boje: Danske Provinskøbmænd, 1977.
17. Boje a.a. s. 18 f.
18. Boje s. 150. Der henvises til Jul. Schovelin: Fra det gamle Handels-Hus (1929), s. 36.
19. Sigurd Jensen a.a. s. 150.
20. Sigurd Jensen s. 152 ff.
21. Sigurd Jensen s. 160.
22. I bogen, der bliver udgivet, er dette brudstykke indsat efter biografi nr 11.
23. Landbohistorisk Selskab sammen med Historisk Samfund for Viborg amt udgav i 1986 i »Fra Viborg Amt« disse præsteindberetninger, indledt og fortolket af Jens Holmgaard.
24. Både i hefte nr. 7 og 8, begge fra 1815, og i et hefte fra 1822 om trolddom m.m. har forfatteren skrevet om præster, degne og lærere.
25. Hans H. Fussing: Herremand og Fæstebonde o. 1600, 1942, genudg. 1973, s. 365.
26. Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, 1940, genudg. 1974, s. 102 f.
27. Se f.eks. Martin Zerlang: Bøndernes klassekamp i Danmark, 1976.

Avlsbrugere og avling på købstadjorder

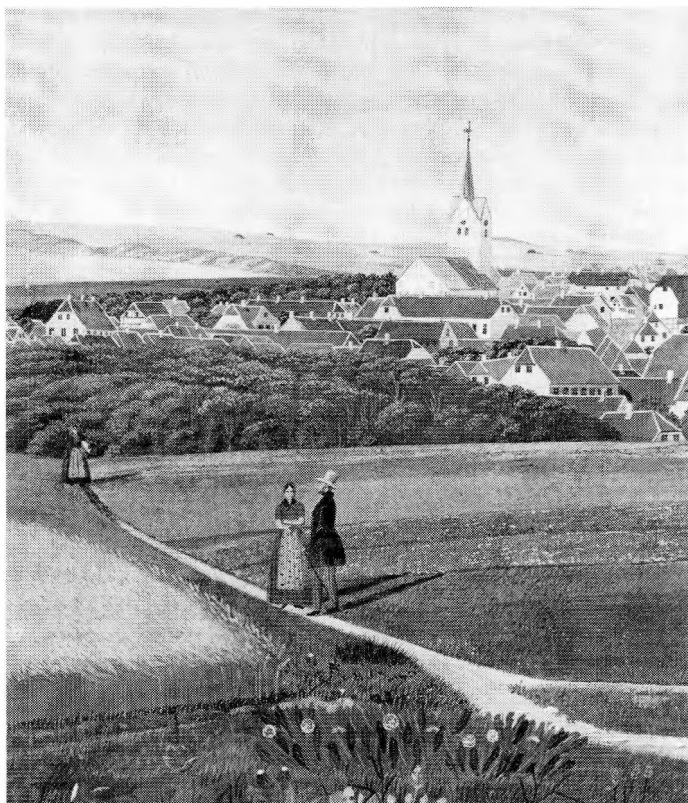
af Michael Hertz

Indledning

Avlsbrugere og avlsmænd var benævnelser, man tidligere brugte om folk, der drev landbrug. I 1800-tallet var det blevet almindelig betegnelse for købstadfolk, der drev landbrug og særlig for dem, der havde avlingen som hovednæring. Til de fleste købstæder hørte dengang ikke uvæsentlige landbrugsarealer; og endnu i midten af 1800-tallet kunne man anføre avlsbrug som vigtigere indtægtskilde end handel i flere mindre købstæder.¹ Endnu i dette århundredes begyndelse så man inde i købstæderne avlsbrugergårde med stalde og avlsbygninger.² Således havde f.eks. Århus og Fredericia i 1905 henholdsvis 40 og 264 jordbrug liggende i selve byen, hvortil så kom de avlsbrug, hvis bygninger stod ude på markjorderne³ Endnu i 1878 var der kvægbesætninger i det indre København⁴.

De fleste af købstædernes avlsbrug synes forsvundet inden 1920. Et moderne indstillet, hygiejnebevidst bystyre så med ublide øjne på kvæghold og møddinger midt iblandt beboelses-ejedommene. Avlsbruget rimede ikke med den nutidige version af bylivet; det var den del af det danske landbrug, der tidligst følte virkningerne af en miljøkonflikt. I afviklingen gennemløb købstædernes landbrug en række faser – over kvægløst landbrug og gartneri til grundspekulation og byud-

Michael Hertz, arkivar cand. mag., f. 1939, har bl.a. skrevet »Beskeden mand«, Landalmuen som politisk faktor i dansk senmiddelalder. Bol og By 2. rk. 2. 1978, Holbæk i hundred år, 1986, og en række artikler om arkivforhold.

Et billede af en købstad i det 19. årh. omfattede helt naturligt også købstadmarkerne. På R. H. Kruses prospekt af Thisted fra 1845 er borgeren og hans kone ude for at betragte afgrøderne.

viklingsområde – som måske/måske ikke foregreb den udvikling, som dansk og vesteuropæisk landbrug står over for. Mærkeligt stille er denne afvikling forløbet; men det er dog berettiget at opridse nogle af de særtræk, der udmærker denne side af købstadslivet.

Mange avlsbrugere forenede landbrug med andet eller andre erhverv. Købmandskab, vognmandsnæring, brændevinsbrænderi og liberale erhverv er vel de vigtigste. Men man

kunne godt drive avlsbrug på købstadjord uden at drive egentlig borgerlig næring. De avlsbrugere, der hovedsagelig nærrede sig ved avling, indtog i det ældre standssamfund en mellemstilling mellem borgere og landboer. Erhvervsmæssigt stod de selvfølgelig bondestanden nær. Men de levede livet i et andet miljø udsat for bykulturens påvirkninger; og indtil indføring af almindelig værnepligt (1849) og næringsfrihed (1857) var deres retlige stilling en anden end bondestandens.

De betalte ikke kongetiende og ikke hartkornskatter af købstadjorderne. Tienden deltes ligeligt mellem kirke og præst.⁵ Matrikelskat var ganske vidst pålagt købstæderne i form af grund- og lejeskat ved forordning 28. jan. 1682; men bestemmelsen var atter ophævet ved forordning 29. dec. 1694. Som andre indvånere i købstæderne betalte avlsbrugerne konsumptionsafgift; de deltog i købstædernes ægtkørsler for kronen og havde også indkvartering af soldater. Den væsentligste forskel på dem og landbrugere af bondestand var, at avlsbrugerne i kraft af købstædernes privilegier havde mulighed for at forene landbrug med erhverv, som den almindelige landbefolkning var udelukket fra. Nemlig: handel, håndværk, befordring af rejsende mod betaling og krohold. Ved forordning 4. juni 1687 nedlagdes forbud mod, at bønder brændte brændevin, og også denne virksomhed blev således forbeholdt købstæderne.⁶ Flere udsagn vidner om at retten til at befordre rejsende blev opfattet som en tyngende byrde⁷ lige som ægtkørsler.

Købstædernes markjorder og deres drift har ikke tiltrukket videre landbrugs- eller landbohistorisk interesse; og statistikken har stort set forbigået emnet.⁸ I enkelte købstadshistoriske værker får avlsbruget dog en grundig og veldokumenteret behandling; og herfra vil eksempler blive hentet i det efterfølgende. Den mest systematiske, landsdækkende, gennemgang findes hos G. Begtrup: *Beskrivelser over agerbrugets tilstand i Danmark (1803–12)*. Begtrup skrev under indtryk af den forudgående reformperiode. Han var fremskridtets mand, og hans vurderinger og domme kom i vid udstrækning til at præge eftertidens syn på forholdene. Når han karakteriserede vore småkøbstæder som teglhængte landsbyer, privilegerede til at brænde brændevin,⁹ og når han f.eks. gav plads for stærkt kritiske betragtninger over provinshandelsstandens mangler,¹⁰ røbede han en fremskridtstro og en utålmodighed,

som eftertidens læsere har let ved at dele. Begtrup understregede manglerne ved købstædernes avlsbrug, fornemmeligst den manglende udskiftning. Men han var ikke blind for de ulemper, udskiftningen let kunne trække med sig; således nævner han, at småkårsfolk ville få vanskeligere ved at holde kvæg, når fællesskabet blev ophævet og markjorderne privatiseret.¹¹

Omfang og organisation

Medvirkende til den beskedne interesse for købstadsjorderne kan være, at de samlet kun har udgjort en beskednen andel af landets samlede landbrugsareal. Dette blev i 1835 opgjort til 371.058 tdr.htk. ager og eng; heraf havde købstæderne (incl. København) tilsammen 6.205 td.htk. ager og eng¹² eller ca 1, 7 procent. I de amter, hvor Begtrup har oplyst købstædernes hartkornstilliggende, nåede dette i 1804 op på ialt 4.706 td.; og i 1835 anførtes for samme købstæder et hartkornstilliggende på 4.966 td. – altså en relativ forøgelse på næsten 6 procent. Efter den nye matrikel blev købstædernes (incl. Københavns) samlede areal opgjort til 6.911 td.htk., et tal der i 1895 var vokset til 7.548 td. og i 1905 til 9.311 td. eller 2, 6 procent af det samlede landbrugsareal.¹³

Ved indlemmelser eller køb kom landets købstæder efterhånden i besiddelse af stadig større markjorder. Denne forskydning fra »land« til »by« har antagelig været et permanent træk i det danske landskabs historie. En række købstæder kunne henføre deres jordtilliggende til kongelige gavebreve i middelalderen. Århus henførte således sine markjorder til gave fra dronning Margrethe.¹⁴ Fredericia fik ved grundlæggelsen 1650 overdraget jorden i det nedlagte Ullerup sogn;¹⁵ og Skagen fik ved kgl. reskript 19. maj 1769 udvist jord til agerland.

Købstæderne imellem var der store forskelle på markjorderne. Omkring år 1800 havde nogle byer ingen eller blot ubetydelige agerbrugsarealer. Dette gjaldt f.eks. så vigtige købstæder som Ålborg og Helsingør.¹⁶ Flertallet havde 1.000 tønder land eller derunder; enkelte havde mere. Med ca 5.000 tønder land havde Fredericia »flere og bedre jorder end nogen anden købstad i Danmark«. ¹⁷ Roskilde havde ca 3.000 tønder

land, København og Slagelse ca 2.000 hver. Århus havde ca 1.700 tønder land. Med sine 2.500 tønder land skulle den lille købstad Store Heddinge længe bevare karakter af avlsbrugerbymby.

I henseende til anvendelse og driftsformer adskilte købstad-jorder sig næppe fra egnens landsbyjorder; blot var der i købstæderne relativt flere mennesker om at udnytte jorden. Det meste af agerjorden lå i vang efter stedets skik. Der kunne være indhegnede vænger eller haver. Uden for vangene lå overdrev eller »oldjorder«, der permanent brugtes til græsning.

Retten til at udnytte købstædernes markjorder tilkom alene stadens grundejere. Den var fordelt således, at alle grundejere havde ret til græsning i forhold til grundtaksten. Men det var alene ejerne af købstadsgårde, der havde ret til at dyrke agerjorderne. Dyrkningsretten blev udmålt i et antal »avlinger«, »gårdsavl« eller »gårdsjorder«, der vel oprindeligt rettede sig efter antallet af gårde i staden. Vejle havde o. år 1800 124 gårdsavl;¹⁸ Århus havde fra gammel tid 272 avlinger.¹⁹ Holbæk havde sine markjorder fordelt på ca 60 »jorder«.²⁰ Antallet synes stabilt gennem lange perioder; størrelsen af de enkelte avl eller jorder vekslede fra købstad til købstad. Til et gårdsavl i Vejle hørte 4–5 tønder sædeland og 6–8 læs enghø. Med et tilliggende af ca 1.700 tønder land, hvoraf ca 1.200 var agerjord, hørte der i Århus godt 4–6 tønder land til et gårdsavl. I Holbæk hørte der i 1786 til en gård i bydelen Labæk »en såkaldt hel jord i byens mark på 15 tønder land og græsningsret til 8½ høved i Fælleden og på Olden«.²¹ Der kunne til en ejendom høre flere jorder/gårdsavl. I Århus solgtes borgmester Christen Basballes 23 avlinger på auktion i 1747.²² Der tales undertiden også om halve eller fjerdedele gårdsavl. I 1600-tallet synes brugerne i Holbæk at have været inddelt i lag på 6 kaldet bol. Hans Jensen indstævnedes 1645 sine 5 »bolsbrødre«, at de skulle udvise hans jord i »Horsekjæften« i byens Bjergemark.²³ Som i landsbyerne var jorden til hvert gårdsavl fordelt på et større antal agerstrimler i vangene. Ved den delvise udskiftning i 1801 fik hvert gårdsavl i Århus reduceret antallet af agerstrimler i hver vang fra 48 eller 24 til 2 eller 1.²⁴

Markjorderne var vel oprindeligt opfattet som kommunal fællesejendom. Men o. 1700 skelnede man mellem ejendoms-

Kreaturer var ikke noget særsyn på gaderne i de danske købstæder. På I. Kierkegårds billede fra Vester Strandgade i Ringkøbing trækker en mand – formodentlig byhyrden – af sted med sit koppel køer, uden det vækker større opsigt.

Kilde: De næsten ukendte. Skilderier fra 1800-årene til P. V. Glob. Hjørring 1971.

jord og byens jord.²⁵ Ejendomsjorden blev opfattet som knyttet til gården i købstaden som privateje. Byens jord blev benyttet enten til fælles græsning, eller den udlejedes til fordel for byens kasse mod en årlig afgift. (»jordskyld«). Der har sandsynligvis været store forskelle mellem købstæderne i forholdet mellem ejendomsjord og byens jord. Men sagen er mig bekendt ikke undersøgt. Særlige former for ejendomsjord var embedsjorderne, der fulgte indehaverne f.eks. af magistratsembederne o.l. samt jorder, der tilhørte kirke, fattigvæsen eller lignende stiftelser. Disse synes ofte at have været lejet ud. Til

visse magistratsjorder knyttede sig pligt til at holde tyr (tyre) til byens brug. Nogle kornhaver ved Holbæk var overladt borgmester og råd, mod at de holdt to »ustraffelige, gode« tyre. Hvis tyrene blev gamle og uduelige, og de, som havde kornhaver, ikke rådede bod på det, når de var blevet advaret af markdirektionen, »de fire mænd«, skulle de være haven kvit. Endnu i 1844-matriklen fastholdtes øvrighedens pligt til at holde tyre.²⁶

På købstadens vegne førte en markdirektion på 2–3–4 eller flere »vangeherrer« tilsyn med jorderne.²⁷ Vangeherrerne eller »de fire mænd« ansatte vangemænd, hyrder og markmænd – en eller flere af hver slags – til at have opsyn med gærder, kvæg og markfredens opretholdelse. Vangemænd, hyrder og markmænd kunne rejse påtale mod borgerne ved overtrædelse af gældende bestemmelser (gærders vedligeholdelse, græsningsrettigheder osv.). I Holbæk valgtes »de fire mænd« af avlsbrugerne for tre år ad gangen. Denne ordning ophørte 1714, hvorefter »de fire mænd« selv udpegede deres efterfølgere. Fra 1740 indsattes markdirektionen af magistraten.²⁸ I denne by ses avlsbrugerne at optræde som lag eller korporation, der med fælles talsmand kollektivt fremførte brugernes synspunkter.²⁹

En særlig ordning gjaldt i fæstningsbyen Fredericia. Nytilflyttere fik stillet en bygrund på 3.000 kvadratalen til rådighed; og når der var opført en bygning på denne, fik tilflytteren overladt jordlod på markjorderne. Tilflyttere, der lod sig lokke af tilbuddet, nøjedes i mange tilfælde med at opføre yderst nødtørftige huse blot for at få overladt en lod i bymarken. Byhuset fik lov at stå tomt og forfaldt.³⁰ (Bestemmelsen blev ophævet ved kgl. resol. 31. marts 1858). Længe var Fredericia Danmarks avlsbrugerby par excellence; rejsende karakteriserede den som en velfortificeret landsby.³¹ Et særligt islæt fik avlsbrugerne, da en reformert menighed slog sig ned i byen i 1719 og fik overladt 48 tønder land havepladser i det åbne land og yderligere 25–30 tønder land inde bag voldene (»Reformert Mark«). Jorderne tilhørte menigheden, der foretog fordeling af den blandt familierne. De reformerte blev hovedkraften i Fredericias navnkundige tobaksavl; og måske kartoffelavl i Danmark første gang er forsøgt her.³²

Antallet af avlsmænd i købstæderne har antagelig vekslet noget i overensstemmelse med landbrugskonjunkturerne. Hol-

bæks ældst bevarede markvedtægt fra 1581 bærer navne på 51 indvånere. Albert Thomsen antager, at det drejer sig om samtlige byens avlsmænd. Ved udarbejdelse af en græsnings-takst i 1726 angav man antallet af avlsmænd til 27.³³ Landbrugspriserne var lave på dette tidspunkt, og interessen blandt indvånerne gik måske ikke så stærkt i retning af jor-derne som på andre tidspunkter. I Århus var i 1727 41½ gårdsavl ejet af fremmede («udejere») og 92½ gårdsavl var lejet af fremmede. Over halvdelen af købstadsjorderne var med andre ord drevet af udenbys. Jens Clausen forklarer: »For en borger, der kun ejede et par gårdsavl og ikke kunne holde karl eller heste (hvad man skulle have mindst 6 gårdsavl for at kunne gøre med fordel), fik sin jord passet bedst, ...når han lejede en del ud, idet skikken var, at han som betaling fik resten passet af lejeren«. Lejeren, der var landmand fik mere jord i drift uden at skulle betale andet for det end merarbejdet.³⁴ Regeringen så dog ikke gerne sådanne ordninger og fastholdt i forordning 14. aug. 1741, at købstadjorderne skulle dyrkes af stædernes indvånere. Sporadiske udsagn vidner om, at disse gerne var fri for jorderne og måske især for de forpligtelser (bl.a. ægter), der fulgte besiddelsen af købstadjorder. I forbindelse med inddrivelse af matrikelskat 1690 og igen 1691 demonstrerede Holbæks avlsbrugere deres manglende vilje til at betale ved at lade jorderne ligge ubehandlede. De ville hellere være dem foruden, sagde de.³⁵ Men der var andre tider, hvor borgere og andre købstadfolk ved at købe eller leje jord af omboende jorddrotter viste større interesse for landbrug.

Handelsafgrøder på købstadjord

I perioden 1687–1847 søgte regeringen ved forskellige pålæg at bevæge købstædernes avlsmænd til at optage dyrkning af s.k. handelsafgrøder: hør, hampe- og roefrø³⁶ og fra 1741 tillige af tobak. Sagen ventileredes flere gange sidst i 1843 (plakat 25. juli), inden man ved plakat 4. marts 1847 ophævede disse pålæg. I disse bestræbelser kom købstædernes markjorder til at spille en erhvervsstrategisk rolle.

Den herskende økonomiske filosofi, merkantilismen, ønsket om statens videst mulige selvforsyning og ønsket om at

fremme udviklingen af en hjemlig industri, kom tydeligt til orde i de tilskyndelser, regeringen her gav købstædernes avlsmænd og borgere.

Allerede Christian 4. var inde på ideen. Med henvisning til de høje priser og den øjeblikkelige mangelsituation (under Kejserkrigen) pålagde han ved forordning af 8. april 1629 fæstebønderne at så hør-, hampe- og roefrø. Hver helgård skulle så en skæppe frø, hver halvgård en halv. Hamp og hør var tidligere dyrket i Danmark men formentlig kun i beskeden målestok. Dette konjunkturbestemte påbud optoges i Christian 5.s Danske Lov 1682 (3–13–19). Men ved forordning af 7. august 1687 fik købstædernes magistrater besked om, at en fjerdedel af det årligt tilsåede areal i købstadmarkerne skulle besås med de nævnte frø; og det er denne forordning, som er udgangspunkt for de senere bestræbelser. Som årsag angav forordningen, at tvende allerede indrettede sæbeværker og oliemøller i København og Christianshavn manglede råvarer. Magistraterne kunne hos indehaverne, assessor Hans Nielsen, Lorenz Krøyer, begge København, og Peder Hansen, Christianshavn, rekvirere den fornødne udsæd. Nogle måneder senere modereredes pålægget (19. nov. 1687) og blev gjort afhængigt af jordens bekvemhed; og det ser ud til, at moderationen blev til en sovepude.

I hvert fald konstaterede forordning af 14. aug. 1741, at bestemmelserne fra 1687 ikke var blevet efterlevet af købstæderne; men nu var det alvor. Den 28. marts 1740 havde Holbæk byråd på forespørgsel erklæret, at man ikke forstod sig på anden sæd end rug, byg og havre og da slet ikke på hør, hamp og tobak. Men rådet måtte 28. sep. 1741 til at udmelde synsmænd og indberettede 17. okt. 1741, at et par tønder land egnede sig til hør, hampe- og roefrø og 11 tønder land til tobak. Faktisk havde der kort forinden været dyrket tobak ved byen, dels på byens egne jorder og dels på jorder, borgerne lejede af den nærliggende Holbæk Slots Ladegård. I 1720-erne omtaltes både spindere og plantører. I konkurrence med to indfødte avlede en tysker og en bøhmer (?) tobak. Af tingbogen 18. maj 1733 fremgår, at Peder Heilskovs tobak var så eftertragtet, at han udsatte fodangler og selvskud i marken for at have den i fred.³⁷

Der blev dengang avlet tobak flere steder i Nordeuropa således i Brandenburg og i Nederlandene. Ved indvandrere

bredte dyrkningen sig til Danmark. Stor betydning fik tobaksavlens for Fredericia. Det var de i 1719 indvandrede huguenotter, der begyndte. Deres privilegier af 15. nov. 1720 gav dem 20 års toldfrihed for tobak avlet i staden. Men dyrkningen af tobak var da også optaget i andre stæder, således havde en indvandret franskmand i 1712 indledt Køges tobakseventyr, som skulle vare til 1790. Huguenotterne i Fredericia avlede tobak dels i menighedens have- og markjorder og dels på lejet jord. Begtrup anslog, at man omkring år 1800 årligt dyrkede 200 tønder land med tobak ved Fredericia.³⁸ Det hed i 1773, at »hele byens velfærd består i tobaksplantagerne«;³⁹ af denne grund dyrkede man da hverken hør- eller hampefrø.

I Fredericia bed tobaksdyrkningen sig godt fast og blev permanent. De andre steder, hvor avlen blev optaget, ser det ud til, at den kun vedvarede i kortere årrækker (for måske siden at blive genoptaget, hvad der var tilfælde i Holbæk). I Roskilde avlede 8 plantører i 1758 11.450 pund tobak; en af dem var tobaksspinder Hans Struck. I 1761 avledes ved Roskilde 9.500 pund tobak af blot 3 plantører. Tobaksspinder Hans Strucks høst, der var 2.000 pund i 1758, nåede i 1761 op på 5.000 pund.⁴⁰ I 1773 indberettede magistraten i Roskilde, at »de skønne tobaksplantager, der for nogle år siden gik vel for sig«, nu var afløst af »potatis avlingen«, som gav fattigfolk både beskæftigelse og næring.⁴¹ I 1760 samledes handel med tobak under en generaldirektion, der i videst mulige omfang skulle bruge indenlandsk tobak (forordn. 31. dec. 1760). Men dansk producerede blade klarede sig dårligt i konkurrencen. Til generalmagasinet indførtes i perioden 1761–1776 13.2 mio. pund hollandske, 5.4 mio. pund engelske (og amerikanske) og kun 2.5 mio. pund danske blade. Prismæssigt lå dansk tobak i bunden; medens 1 rdl. rakte til 13 pund engelsk(/amerikansk) eller 13, 7 pund hollandsk tobak, fik man hele 21 pund dansk tobak for 1 rdl.⁴² Krigene mellem Frankrig og England bragte gode konjunkturer; alligevel var det kun »entrepreneurer« i Korsør og Århus og apoteker Meyer i Køge, der nogenledes havde balance. Resten havde tab.⁴³ Generelt synes problemet at have været manglende læplantning og mangel på tilstrækkelig gødning (fåregødning) og på tilstrækkelig indsigt i dyrkningen samt på egnet arbejdskraft. Hjælpere er »både for rare (= sjældne) og for kostbare samt for dovne, for stive og for ubehændige til at fortjene daglønnen«, skrev kommercekolle-

giet i en allerunderdanig forestilling 9. aug. 1783.⁴⁴ Under væksten må jorden holdes ren for ukrudt, planternes topskud med blomsterstand skal fjernes, og det samme skal sideskud ved bladfoden. Begtrup anførte omkring år 1800, at Fredericias reformerte havde fordel ved tobaksavl, fordi de brugte deres børn til arbejdet. »De som må leje folk påstår, at de finder mere fordel ved at dyrke kartofler ja endog ærter«.⁴⁵

Måske siger det en del om forholdene, når man i 1780-erne bestandig fremhæver initiativrige enkeltpersoner i forbindelse med tobaksdyrkningen. Det var »entrepreneurer«, agenter og højtstående embedsmænd eller folk som apoteker Meyer i Køge, der var villige til at spekulere og investere. Og der var selvfølgelig en del spindere og fabrikanter, der i forbindelse med fabriktionsprivilegier måtte tilså visse arealer med den nyttige urt. Købstadmarkerne var tumleplads for risikovillig kapital; og også kronen var med i legen. For kongens regning blev der drevet tobaksplantager udenfor Københavns Nørreport og på ladegårdsjorderne i 1780-erne. Opgav man end dyrkningen i mange købstæder, så fortsatte den dog i Fredericia og i øvrigt i flere andre østjyske købstæder langt op i det 19. århundrede – og ofte med tilknytning til tobaksfabrikker i de pågældende stæder. M.P. Clemmensen har i en erindringsartikel skildret drægearbejde på tobaksmarkerne ved Horsens i 1860-erne.⁴⁶

Medens forsøget på at fremme købstædernes tobaksavl ikke mislykkedes totalt, fik bestræbelserne for at fremme avlingen af hør, hampe- og roefrø ikke medvind. I 1773 indhentede kommercekollegiet oplysninger om tilstanden; og den var, at man mange steder havde forsøgt sig, men med skræmmende resultat. Forordningerne fra 1687 og 1741 kritiseredes åbent. Det »synes ubilligt at påbyde købstædernes indvånere at plante et slags sædekorn, som de skulle have tab og skade ved«, mente således magistraten i Slagelse.⁴⁷ Fra mange sider anførtes, at avlsmændene havde mere brug for korn- og foderafgrøder, – at jorderne havde vist sig ubekvemme, og at man ikke forstod sig på dyrkning af handelsplanter. Stiftamtmandene over Sjælland og Fyn støttede disse betragtninger. Stiftamtmand Henrik Bille i Odense fandt det »hel betænkelig at fastsætte en (sådan) almen regel, når betragtes, at enhver, som ejer købstad jord, gerne vil betjene sig af samme til hvad brug han eragter mest nødvendig. En købmand kan have græs

og foder til et par heste til sin handels drift og vognmændene ligeledes, ...uden hest, (kan de) ikke ... skaffe de rejsende den anbettede befordring. Jeg indser ej heller, hvorvidt det kan være købstæderne til nytte og opkomst at drive hør- og hampeavl ... få ved at omgås hør og hampeavl. Følgelig vil det blive til større skade end nytte«. ⁴⁸ Bille mente ikke, jorderne egnede sig til at give større udbytte ved hør- og hampedyrkning end ved avling af korn, græs og foder, »som anses for uomgængelig fornøden og ikke engang for penge kan erholdes«; og han frygtede, at købstæderne skulle tilsidesætte »deres borgerlige håndtering, som dog er hovedsagen i en købstad« (!). Rigtigt blev tingene sat på plads, da Bille mindede kollegiet om, at bønder i Lunde og Skam herreder havde dyrket hør og hamp, som tidligere blev opkøbt »med begærlighed«, men som ikke fandt Liebhave »i disse dyre og vanskelige åringer«. Der var ikke marked for produkterne!

Indberetningerne røbede ingen visionære forestillinger om klædefabrikker og rebslagerier i stor stil og ej heller om oliemøller eller lignende. Det er købstædernes jordnære behov og den borgerlige håndtering i almindelighed, man holdt sig ved. Forholdet mellem hovedstad og provins – mellem centralmyndigheder, der havde visioner, og lokalmyndigheder, der ved hvor skoens trykker, får rammende udtryk i generalauditør og byfoged C.P. Rothes indberetning fra Skive. ⁴⁹ »For oplyste embedsmænd, der sidder i kollegierne i København, er det en let sag at skrive ypperlige forordninger«, sukker han, »men det er en langt anden sag at få dem bragt til virkelighed«. Embedsmændene i København havde sluttet deres arbejde, når forordningen var behørigt underskrevet. Men embedsmændene på landet, som skulle overholde kongens forordninger, »de kan ikke, de tør ikke. Reglen er, man skal lade hver mand have ro, så har man selv ro«. Rothe konstaterede bittert, at den nidkære embedsmand sjældent nød tilstrækkeligt forsvar i kollegierne. Blev han indviklet i proces, måtte han føre den for egen regning. »Det er fordom, magelighed og efterladenhed, der er (nyttige forordningers) eneste hindring« – Fordom og magelighed hos borgerne, efterladenhed hos embedsmændene »der skal ses gennem fingrene, og der har vi vores slendrian«.

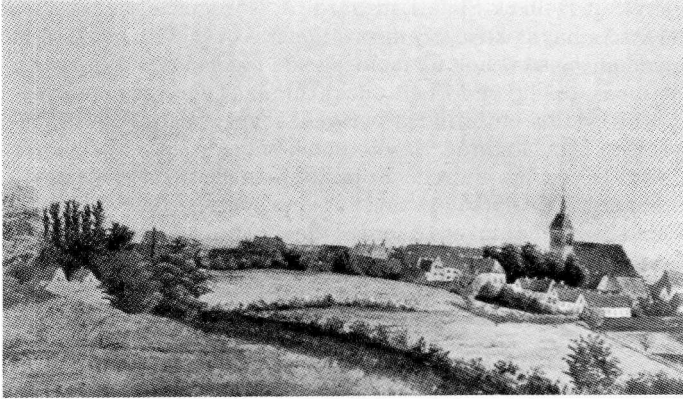
Rothe hørte nemlig til de helt få, der troede på påbuddene om dyrkning af hør- hampe- og roefrø. Han afviste, at køb-

stæderne ikke havde egnet jord. »Købstæderne har altid megen gødning... og alletider gode jorder«. Fra Viborg og Skive vidste han, der var dybe sortmuldede jorder; og han slutter sin indberetning med at give kollegieherrerne tre siders eksercits i udformningen af en sådan forordning. Hans bærende ide synes at være, at straffemulκτηne skulle komme byen til gode.

Slendrian eller fordom – indberetningerne viste dog, at avlen havde været forsøgt tilpas mange steder, men at den kun undtagelsesvis (Ringsted) viste lovende resultat. Taget som helhed evnede købstædernes avlsbrugere i 1700-tallet ikke at påtage sig en rolle som erhvervslokomotiver inden for hør- og hampeavlen.

Købstadjordernes udskiftning avlsbrugenes udflytning, købstadjordbrugets afvikling

Med udskiftningen af købstadjorderne og med avlsbrugenes udflytning til ejendomme opført på markjorderne skiltes købstadjordbruget fra de øvrige byerhverv og gik i et med det almindelige landbrug. Afviklingen af købstædernes jordbrug blev indledt så småt allerede i 1790-erne; men den strakte sig over en lang årrække og antog former, der veksler fra købstad til købstad. En bølge af udskiftninger satte ind efter år 1800 og kulminerede i 1810-erne; så stilnede aktiviteten for dog på ny at tage fart i 1830-erne og nå en anden, men mindre kulmination i 1840-erne.⁵⁰ I Nakskov var udflytning og udskiftning gennemført i 1815; og dermed var jordbruget ophørt i denne købstad. I Holbæk var der allerede før 1800 opført tre nye gårde og 10 husmandssteder på markjorderne;⁵¹ men der blev fortsat drevet avl fra gårde inde i byen mange år endnu. De sidste avlsbrugergårde i Holbæk forsvandt 1912 og 1920; og endnu i 1940 leverede »Fjordgården« i byens østlige udkant mælk til et af byens mejerier. Få år efter havde en boligforening rejst lejlighedsblokke, hvor »Fjordgården« lå.⁵² Lignende eksempler kunne fremdrages fra andre stæder. At skildre avlsbrugets afvikling kan være vanskeligt af flere grunde. Statistikken skelner sjældent mellem jordbrug med bygninger på markjorderne og brug med bygninger inde i byen; mange avlsbrugere havde andet hovederhverv; og i mange købstæder havde avlsbruget absolut sekundær betydning i afviklingsfasen – så kort eller så lang denne end blev.

De sidste avlsbrugergårde i Holbæk forsvandt 1912 og 1920. Så da den ukendte maler maledede dette billede af købstaden efter 1869, har der stadig ligget avlsbrugergårde i byen.

Kilde: De næsten ukendte. Skilderier fra 1800-årene til P. V. Glob. Hjørring 1971.

I almindelighed synes det at have været bedrestillede embedsmænd og borgere, der tog initiativ til udskiftningen. Som på landet finder man også i købstæderne tilfælde, hvor initiativerne mødte modstand fra en bred kreds af avlsbrugere; og man fik også i købstæderne svært ved at forene de græsningsberettigedes interesser og de større jordejeres. Regeringen synes i udskiftningsperioden at have indtaget flere standpunkter til dette kardinalspørgsmål.

Albert Thomsen har skildret købstadjordernes udskiftning i Holbæk og dermed vist nogle af de holdninger, avlsbrugerne lagde for dagen. Det var amtsforvalter Jens With, der i 1776 havde købt Amtskrivergården, der tog hul på sagen ved at kræve sine fire »jorder« med deres 124 agerstrimler i vangene udskiftet af fælleskabet. Det lykkedes trods avlsbrugernes modstand, og With fik på et fjernt overdrev overladt 105 tønder land, »Nyvang«, til ejendom. Da With ville mageskifte denne ejendom bort for jord under Holbæk Slots Ladegård, som lå nærmere byen, gjorde avlsbrugerne imidlertid indsigelse. »Nyvang« var »ældgammel byjord«, hævdede de; den måtte ikke afstås til en »fremmed« i dette tilfælde altså til

ejeren af Holbæk Slots Ladegård. Avlsbrugerne mente altså, de stadig havde kollektiv dispositionsret over Withs udskiftede ejendom; og sært nok fik de medhold i regeringen. Avlsbrugerne modsatte sig en fortsat udskiftning; at den gennemførtes i 1791 skyldtes initiativ fra byfoged, sognepræst og velstående borgere som etatsråd Erebo, købmændene Anders Borch og Jens Ortved og andre.⁵³ Konflikten mellem udskiftnings-tilhængere og udskiftningsmodstandere synes at have udspring i forskellige holdninger til jord. Tilhængerne så jorden og landbruget som spekulationsobjekt og kilde til kapitalakkumula-

Også ved udskiftningen af købstadjorderne kom småfolk i klemme, når den tidligere græsningsret forsvandt. På Peder Ussings billede af Nørreport i Ribe fra 1860 er en dreng på vej med et par får til græsning. Kilde: De næsten ukendte. Skilderier fra 1800-årene til P. V. Glob. Hjørring 1971.

tion; modstanderne søgte i avlsbruget og i det brede, men oftest lidet specialiserede næringsgrundlag, at opnå sikkerhed, men ikke nødvendigvis stor indtjening.⁵⁴

Dette hensyn vejede tungt, når man kom ind på spørgsmålet om den fælles græsningsret. I forbindelse med udskiftningen af Oldjorderne ved Holbæk havde Rentekammeret 24. nov. 1792 bestemt, at de græsningsberettigede skulle have lodder i udkanten af markerne, og at disse lodder ikke måtte sælges fra ejendommene (inde i byen). Ordningen har næppe været ideel. »Som forholdene er nu«, skrev 76 indvånere i Slagelse 8. juli 1799, »da drives kreaturerne af hyrden fra byen og til marken og tilbage igen; det ville sinke og være til tab for dem, som skulle gå i marken to gange dagligt med et enkelt kreatur«;⁵⁵ og det er selvfølgelig de mindre grundejere, der her er tale om. Begtrup mente nogle år senere da heller ikke, det tjente til fordel for sådanne at få en liden lod udskiftet og indhegnet.⁵⁶ »En håndværksmand, som har til sit hus græsningsret til en ko, ...skal have ...til sin anviste lod en fjerdingvej, en halv mil og derover. Kan det betale sig at udsende en pige 3 gange om dagen så langt bort for at malke og skøtte en ko? Kan en mand, som ej selv har hest og vogn, gøde en slig fraliggende lod ...? – spurgte han; og hans eget svar lå i formuleringen.⁵⁷

Samme opfattelse var Rentekammeret nu nået til. I forbindelse med ønske om udskiftning på Randers byjorder skrev kammeret 23. okt. 1802 bl.a., at jorder inddelt i vange, der afvekslende brugtes til kornsæd og til græsning, var hvad »...kammeret anser for mest passende for købstadmanden, der mere bør se hen til jordernes hensigtsmæssige brug til græsning end til kornsæd«. Kammeret mente tilmed, at hele byen fortsat skulle have ret til eftergræsning også i de såkaldt private vange. Den linje kammeret dermed udstak, pegede faktisk i retning af fælleskabets fortsættelse.

Uagtet denne tilkendegivelse blev græsningsretten også senere konverteret til mindre jordlodder i fælled og overdrev; eller den blev helt annulleret. Ved udskiftningen af Horsens markjorder 1831 afløstes græsningsretten af en »ækvivalent af 203 tønder land«, som blev udmålt i lodder på mellem 8 skæpper land og 920 kvadratalen.⁵⁸ Ved udskiftningen 1843 af Århus markjorder fik de, der alene havde græsningsret, overhovedet ingen jord.⁵⁹ I forvejen var der relativt mange brugere af købstadjord; fordelt på lodder til hver af de dyrkningsbe-

rettigede blev ejendommene gennemsnitlig meget små; og endnu lavere blev gennemsnittet ved udlodning til de græsningsberettigede. Med beboelse inde i byerne var det udelukket, at sådanne smålodder kunne drives effektivt; og de var ofte for små til at bære en udflyttet bedrift. Sådan har situationen tegnet sig for det store flertal af avlsbrugere, når udskiftningen var gennemført.

Lovgrundlaget for den fortsatte udskiftning og bebyggelse af købstadjorden var forordning 18. okt. 1811. Grundtanken var stadig, at jorderne skulle dyrkes af indvånere i købstæderne, da der skulle betales årlig afgift til kærnerkassen af jord, som ved salg adskiltes fra byejendommen. Ved første salg var afgiften 2 skæpper byg af hver tønde land; og ved hvert af de følgende salg forhøjedes afgiften med 2 skæpper, indtil den nåede 1 tønde byg. Forordningen satte grænser for næringsudøvelsen på de nye ejendomme. Her måtte ikke drives handel og ikke brændes brændevin, ja end ikke brygges øl til eget forbrug af hensyn til de gældende købstadsprivilegier. På den anden side skulle beboerne deltage i udredning af byens tyngte på lige fod med de egentlige indvånere; og dermed var, som Mandix anførte, skabt en ny slags selvejere.⁶⁰ Udstykningsforordningen blev »...aldrig af administrationen anset for ubetinget bindende; og ved udskiftningen i de enkelte købstæder er de pågældende forhold blevet ordnet på afvigende måde«, hedder det i Hammerichs lovleksikon (1902). Her opregnes hele 27 forordninger, plakater og reskripter fra årene 1813–55, som nærmere udtydede og fortolkede 1811-bestemmelserne. Vigtig var ændringen ved plakat 15. juli 1831, hvorefter afgiften til kærnerkassen bortfaldt, når blot avlen blev indhøstet til købstaden. Jeg antager, at det regelsæt, der kom med næringsfrihedsloven af 1857, afløste de øvrige bestemmelser i forordningen.

Købstadfolk havde altså muligheden for at drive avl fra ejendommen inde i byen som hidtil, eller de kunne flytte ud på markjorderne, eller de kunne sælge deres marklodder. Valget af en af de to sidste muligheder betød som nævnt, at jordbrug skiltes fra købstadsnæring. Incitamentet til at afhænde lodden ude på markjorderne har antagelig været størst for dem, der kun havde en lille ejendom. Men dette spørgsmål er ikke nøjere undersøgt. Flertallet af købstædernes avlsbrug var ganske små. Slagelse havde i 1855 177 jordbrug, hvoraf de 122 var

på mindre end 1 td.htk. Næstved havde 76 brug, hvoraf 51 var på mindre end 1 td.htk.⁶¹ og det samme gjaldt de fleste andre købstæder. Folketællingerne viser, at der på markjorderne opstod parceller med husmandsbrug eller daglejer- og arbejderboliger i stort antal. Enkelte købstæder havde relativt meget jord til hver af avlsbrugene. For de 15 avlsbrugere i Skælskør var der i 1855 gennemsnitlig 50 tønder land, for de 29 jordbrugere i Ringsted var der gennemsnitlig 39 tønder land og for de 57 jordbrugere i Store Heddinge var der gennemsnitlig 36 tønder land til hver; og netop for de to sidste byer fremhæves avlsbrugets store betydning for deres økonomi.

De avlsbrugere, der fortsat drev avling fra ejendomme i byen, tegnede sjældent klare konturer i kilderne, da de jo oftest havde andet hovederhverv. Når folketællingerne opregnede avlskarle og røgttere blandt tjenestefolkene, har man dog et spor. Købstædernes avlsbrug havde i det 19. århundrede karakter af at være reminiscens eller efterklang af en mindre specialiseret erhvervsstruktur. Der var endnu o. år 1900 købmandsgårde i den danske provins, hvor man solgte mælk ved stalddøren; men det var jo heller ikke endnu helt ualmindeligt, at købmandsgården dannede ramme om et mangesidet forretningsliv: import og eksport af korn og foderstoffer, kul og koks, tømmer og manufaktur, handel en gros og en detail. En ny tids ejere specialiserede sig, udskilte tømmerhandel og byggematerialer, udskilte korn og foderstoffer osv. Ejendommen på markjorderne fik en eftertragtet spekulationsværdi, da byerne tog til at vokse. Også vognmandsforretning var hyppigt kombineret med avlsbrug, indtil motoriseringen slog igennem; og treklangen avlsbrug-brændevinsbrænderi-gæstgiveri optræder relativt hyppigt i tiden før beværterloven af 1912 og spiritusbeskatningen 1917. I det offentlige liv så man nu og da avlsbrugere omtalt som hegnssynsmænd eller blandt medlemmerne af brandkorps og lignende. O. 1920 synes de at være forsvundet. Nøjere overblik over afviklingen kræver gennemgang af skiftesager og sundhedskommissionens sager, forsikringsager med netop dette formål. En sådan undersøgelse vil antagelig vise ligheder og forskelle i forløbet i de forskellige købstæder, men vil næppe ændre ved det faktum, at vi kan regne 1920 som det omtrentlige tidspunkt, hvor landbrug endeligt var separeret fra byerhvervene.

Købstadsjorderne fik herefter status som byudviklingsområder, noget de allerede havde mange steder. Det landbrug, der blev drevet her, fik foreløbig karakter, inden jorderne skulle overgå til anden benyttelse. Byplanlovgivningen 1938 og senere planlove frem til kommunalreformen 1970 markerer, hvordan landbruget trinvis blev nedprioriteret til fordel for den bymæssige udnyttelse af arealressourcerne. De driftsformer, der har udmærket de bynære landbrug i dette århundrede: f.eks. gartneri og kvægløst landbrug kombineret med forpagtning af byens renovationskørsel – er særlige sider af det danske landbrug og blev udøvet af folk med landbrugsfaglig baggrund - ikke af borgere fra byen. Men de hører med til købstadjordbrugets epilog.

Noter

1. I. P. Trap: Danmark I ss 309, 407, II 837 fremhæver i førsteudgaven (1858–63) således Ringsted, Store Heddinge men også Fredericia.
2. I. P. Trap: Danmark, 4. udgave (1925) anfører antallet af avlsbrug i 1905 i en række jyske købstæder.
3. De 40 jordbrug i Århus havde tilsammen 105 td. htk. De 264 jordbrug i Fredericia havde tilsammen 206 td. htk. På Århus markjorder lå 156 jordbrug med tilsammen 110 td. htk. På Fredericias markjorder lå 194 jordbrug med tilsammen 118 td. htk.
4. Sigurd Jensen og Claus M. Schmidt i *Københavns Historie* 4. bd. (1982) s. 228.
5. Danske Lov 2–23–10, jf J. Mandix: *Dansk Landvæsensret* (1813) I 438.
6. Mandix, anf. v. I 12 f.
7. Jens Clausen i *Århus gennem Tiderne* I (1939) s. 340, jf. Albert Thomsen: *Holbæk Købstads Historie* (1936–42) s. 275.
8. *Statistiske Meddelelser* 4. Rk. nr. 24 s. 123 f. Her og i *Statistiske Meddelelser* 4. Rk. nr. 14 spises købstadsjorderne af med nogle få sider. Mens der publiceredes statistikker for ejendomsstørrelser og arealanvendelser på sogneniveau for landdistrikterne, når de publicerede tabeller for købstadsjorderne aldrig under amtsniveau.
9. Begtrup, anf. v. IV 631 ff.
10. Begtrup, anf. v. IV 634 ff.
11. Begtrup, anf. v. I 255, IV 633 passim.
12. *Statistiske Meddelelser* 4. Rk. nr. 24 s. 88–91.
13. Hartkornets samlede størrelse – *Statistiske Meddelelser* 4. Rk. nr. 24 s. 93.

14. Hübertz: Aktstykker til Staden og Stiftet Aarhus (1845–46) I 41, I 232, passim.
15. Bl.a. Hugo Matthiesen: Fredericia 1650–1760 (1941) s. 8 ff.
16. Begtrup, anf. v. I 249–260, VI 321.
17. Begtrup, anf. v. V 334.
18. Begtrup anf. v. V 354.
19. Jens Clausen, anf. v. I 254, passim.
20. Albert Thomsen, anf. v. 148.
21. Se note 20.
22. Jens Clausen, anf. v. I 335.
23. Albert Thomsen, anf. v. 274. I Kalundborg deltes jorderne o. 1610 i 14 bol, jf. Tyge Krogh i Kalundborgs Historie I (1985) 241.
24. Jens Clausen, anf. v. II (1940) 12.
25. Mandix, anf. v. II 239, jf. Begtrup, anf. v. I 254. 26. Albert Thomsen, anf. v. 152, Jens Clausen, anf. v. I 298. 27. Albert Thomsen, anf. 150 f., Jens Clausen, anf. v. I 299. 28. Albert Thomsen, anf. v. 372 f.
29. Albert Thomsen, anf. v. 446 f.
30. Hugo Matthiesen: Fredericia 1650–1760 (1941) s. 82 ff., sa.: Fæstning og Fristad (1950) s. 17 ff.
31. Hugo Matthiesen: Fæstning og Fristad (1950) s. 17 ff., I.P. Trap: Danmark (1858)
32. N.C. Lukman: Fredericiakolonien (1939) s. 161.
33. Albert Thomsen, anf. v. 150 f., 375.
34. Jens Clausen, anf. v. I 334.
35. Albert Thomsen, anf. v. 340 f.
36. Ifølge K. Hansen: Det danske Landbrugs Historie I 254 mentes der med »roefrø« raps.
37. Albert Thomsen, anf. v. 377.
38. Begtrup, anf. v. V 339. – Tobaksdyrkning i Køge, Marianne Johansen i Køge Bys Historie 1288–1988 (1988) s: 75.
39. RA. Kommercekollegiet 883. Sager vedr. hør- og hampeavl i Danmark 1773, 1790–95, lægget: Indberetninger i henhold til cirkulære 2. april 1773...
40. RA. Rentekammeret 2243.31 Københavnske renteskriverkontor, Blandede akter vedr. købstæderne 1717–61. Heri opgørelser over tobaksavl i Roskilde og Køge 1758 og 1761.
41. Se note 39, skr. af 7. aug. 1773.
42. RA. Kommercekollegiet 900. Kommissionen for Tobaksvæsenets nye indretning 1761–78.
43. RA. Kommercekollegiet 899. Sager vedk. Tobaksplantager og Tobaksvæsenet i Almindelighed 1777–87, allerunderd. forst. 9. aug. 1783.
44. Se note 43.
45. Begtrup, anf. v. V 341 f.

46. M.P. Clemmesen: Optegnelser om Tobaksfabrikker, Tobaksavl og Tobaksarbejdere i Horsens, Hist. Aarb. Aarhus Amt 1952 ss. 122–142.
47. Se note 39.
48. Se note 39.
49. Se note 39.
50. Ifølge Petersens lovleksikon (1840) s. 382–92 og Hammerichs lovleksikon (1902) s. 725–32 fordelte resolutioner ang. udskiftning af købstadjorder sig således på årtier: 1790–99: 3 1800–09: 2, 1910–19: 7, 1820–29: 1, 1830–39 3, 1840–49 5, 1850–59: 1. – Det siger sig selv, at de anførte resolutioner kun omfatter en del af de faktisk foretagne udskiftninger.
51. Albert Thomsen, anf. v. s. 451. – Mht. Nakskov, se G. Hansen Nakskov Købstad III (1936) s. 180.
52. Michael Hertz: Holbæk i hundred år (1986) s. 290.
53. Albert Thomsen, anf. v. s. 446.
54. Kravet om erhvervsmæssig professionalisering var en af drivfjedrene bag landboreformerne og var begyndt at gøre sig gældende inden for alle erhverv. Assessor Totterups betragtninger, refereret af Begtrup (IV 634-ff.), rummer en hvas kritik af den manglende vindskibelighed og duelighed i provinshandelsstanden. Han finder det forkert, at handelsgrenene ikke drives særskilt, »men det står enhver frit at befatte sig med så mange detaillerte... som han vil«, (s. 639). Men netop herved så de gamle købmænd mulighed for at opretholde næringen i modgangstider. Tilsvarende hensyn har vel været afgørende for fortsættelse af købstædernes uprofessionelle jordbrug.
55. Arnskov: Bogen om Slagelse (1931) s. 49. Ang. Højesterets dom 9. apr. 1781, smst. s. 43.
56. Begtrup, anf. v. I 255.
57. Begtrup, anf. v. IV 633.
58. I.P. Trap: Danmark (1858) s. 631).
59. Jens Clausen, anf. v. II 42.
60. Mandix, anf. v. I 583 anm. 3.
61. Ifl. I.P. Trap: Danmark (1858) s. 309, 313, 407, 303 og 402.

Betydningen af anvendt forskning i omlægningen af dansk landbrug ca 1880–1914 -et eksempel

af Hans Jørgen Winther Jensen

Omlægningen af dansk landbrug i slutningen af 19. århundrede er et meget vigtigt tema i historieskrivningen. Ved omlægningen forstås en proces, hvor den animalske produktion langsomt vinder frem i betydning i forhold til den vegetabiliske produktion.

I betragtning af emnets vigtighed er det egentlig forbausende, så lidt emnet er undersøgt. I mange år var den dominerende opfattelse i fremstillinger af periodens landbrugshistorie, at prisfaldet på korn fra midten af 70'erne og den deraf følgende kornsalgskrise var den altdominerende kraft i omlægningen.¹

Peter Thonning Olesen pegede i 1976 på muligheden af at følge produktionsomlægningen på mikroplan ved hjælp af det primære materiale fra landbrugstællingerne kombineret med folketællingsmateriale. På basis af dette materiale fra ét sogn, Magleby i Præstø amt, konkluderer han, at der i dette sogn i løbet af perioden 1860–1881, altså før kornsalgskrisen, var sket en ikke ubetydelig udvikling i landbruget i retning af omlægning.

S.P.Jensen har undersøgt materialet fra nabosognet og mener, at den stigning i kreaturholdet, der forekommer 1861-81, ikke uden videre kan tolkes som udtryk for en begyndende omlægning. Det er snarere et resultat af, at jordens bedre dyrkning gav en større mængde foder, hvad der naturligt førte til et større kreaturhold.³

Hans Jørgen Winther Jensen, cand. phil. i historie, har publiceret *Dansk landbrugs teknologiske stade 1820–1840*. Kbh. 1988, Skrifter fra Økonomisk Institut, Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, Studier nr. 23.

I den nyeste større fremstilling af dansk landbrug i denne periode ved Claus Bjørn lægges der vægt på, at omlægningen havde rødder tilbage i tiden. Dens start (ca. 1860) nødvendigjordes nærmest af en øget udpining af jorden, en udpining, der var et resultat af den ensidige satsen på kornproduktion.⁴

Der er altså uenighed om periodiseringen af udviklingen i landbrugets produktion. Uenigheden skyldes dels forskellige opfattelser af begrebet omlægning og dels mangel på elementære undersøgelser af den teknologiske udvikling på de enkelte brug.

Hvad angår teknologiens og den anvendte forsknings rolle i omlægningen behandles den mere eller mindre indgående flere steder, men kun sjældent gives der en generel vurdering.

Einar Jensen mener, at dansk landbrug i perioden 1870–1930 gennemlevede en gradvis revolution. En nødvendig forudsætning for denne revolution var nogle tekniske forandringer. »De tekniske forandringer, der er sket gennem de sidste 75 år (bogen er udgivet i 1937), er langt større end i nogen anden periode. I dansk landbrug har de været en nødvendig forudsætning for de forandringer i produktionens økonomiske organisering, som er hovedemnet for den foreliggende undersøgelse. Disse fundamentale forandringer i teknik hviler på det generelle hurtige fremskridt inden for naturvidenskaberne og deres praktiske anvendelse i samme periode. Fremskridt inden for fysik, kemi og biologi er blevet fulgt af lignende fremskridt inden for anvendt videnskab som plante- og dyrefysiologi, bakteriologi, patologi og arvelighedslære.«⁵

S.P.Jensen mener generelt også, at udviklingen i naturvidenskaberne og en deraf følgende udvikling af anvendt forskning og teknologi har haft stor betydning for udviklingen i det europæiske landbrug; men da det var et generelt europæisk fænomen, kan det ikke forklare, at dansk landbrug klarede sig så godt. En del af forklaringen herpå er ifølge S.P.Jensen af videnskabssociologisk karakter: »Hertil kom, at den anvendte landbrugsvidenskab og forsøgsvirksomhed blev opbygget af mænd, som forenede videnskabelige evner med bevarelse af nær kontakt med det praktiske landbrug, som de var udgået af, og som havde tillid til dem. Vejen mellem videnskab og praksis blev kortere end i andre lande, det bidrog til at skabe et forspring i udnyttelsen af de nye teknologiske muligheder.«⁶

Jeg vil i det følgende ved hjælp af et eksempel på anvendt forskning vise, hvorledes man kan belyse den rolle, anvendt forskning spillede i omlægningen, efter at denne var kommet i gang. Og jeg vil til slut komme med et bud på, hvorledes forholdet har været i den omhandlede periode mellem anvendt forskning, grundforskning, teknologi og økonomi.

Omlægningen

Som følge af industrialiseringen og urbaniseringen i England forøgedes efterspørgslen efter landbrugsvarer. Samtidig ændredes indkomststrukturen således, at flere fik en større indkomst, der tillod forbrug af mere raffinerede fødevarer.

En anden faktor, der har virket i retning af øget husdyrhold, har været den landbrugsfaglige diskussion om erstatningsdrift kontra rovdrift.

Efter fremkomsten af Liebig's bog »Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie« i 1840, hvori han påviste planternes afhængighed af jordens indhold af mineraler, dukkede der påstande op om, at det danske landbrug med dets satsen på kornproduktion (det var i den såkaldte kornsalgsperiode), så at sige tømte jorden for næring. Fordi kornet solgtes og ikke blev opfodret, berøvedes jorden sin gamle kraft. Der var tale om rovdrift, sagde man. Midlet mod denne såkaldte rovdrift var et større husdyrhold og/eller tilførsel af kunstgødning i en sådan udstrækning, at de med kornafgrøderne bortførte næringsstoffer blev erstattet - erstatningsdrift.

Disse synspunkter optræder også i den senere litteratur;^{6a} men er på det seneste blevet imødegået med henvisning til, at selv i de udprægede kornegne var det årlige kornareal under halvdelen af agerarealet og at en stor del heraf oven i købet blev brugt til udsæd, i husholdningen eller til opfodring.^{6b} Det er imidlertid et spørgsmål om ikke rovdriftsteorien har en vis relevans for de større gårdes vedkommende, hvor man satsede mere på kornproduktion og kornsalg.

Hvorvidt disse påstande om rovdrift, der også optræder i senere litteratur, er rigtige eller ej, er i denne sammenhæng underordnet. Det vigtige er, at de blev fremsat og det også i mere populære skrifter,⁷ og at de på den måde var med til at ændre dansk landbrug.

Tegning af en kvinde, der tynder roer med en kort hakke fra Erhard Frederiksen: Om Rodfrugtdyrkning. En Haandbog. Kbh. 1892, side 195.

Omlægningen af dansk landbrug, forstået som den proces, hvorunder den animalske produktion vinder frem i betydning i forhold til den vegetabiliske, er en langvarig proces.

Ifølge den første landbrugstælling var der i juni 1837 i hele landet 578.479 køer. Ved den anden tælling i 1861 var der i alt 756.834 – det vil sige en stigning på over 30 procent.

Landmændene fik et øget incitament til at satse på mælkeproduktion i og med indførelsen af centrifugen. Den betød en stor forøgelse af den mængde smør, der kunne udvindes af et pund mælk, og en bedre smørkvalitet.

En forudsætning for hele denne udvikling med dens stærke satsning på malkekvæg var en øget tilgang af foder. Indtil

omkring 1890, hvor roedyrkningen for alvor kommer ind i billedet, fodres der med halm, høg og korn, og græs.

Set i eftertidens bakspejl kan det forekomme besynderligt, at datidens bønder ikke tidligere kastede sig over dyrkningen af roer i denne situation; men det var der adskillige delvis gode grunde til.

Dyrkningen af roer var en meget arbejdskraftkrævende sag; men det var generelt set ikke mangel på arbejdskraft, der udgjorde en flaskehals, hvad der fremgår af, at folk i denne periode afvandrede fra landbruget i stort tal.

Det var sikker viden, der manglede.

Nogle betvivlede, at roerne overhovedet havde værdi som foder, andre afviste deres værdi i den henseende med den påstand, at de gav afsmag i mælken og især i smørret, hvad der selvfølgelig ville skade exporten. Og selv om man ikke tvivlede på deres værdi i den retning, havde man ingen eksakt målestok for deres værdi i forhold til andre foderstoffer-høg, halm og korn. Og selv om man ikke tvivlede på, at de var andre alternative foderstoffer overlegne, vidste ingen, hvilke sorter og hvilke stammer, der var at foretrække.

Desuden var det et stort problem for den landmand, der havde besluttet sig for en bestemt sort, at han i dansk frøhandel ikke kunne få garanti for roefrøets ægthed.

Endelig manglede der viden, om hvorledes roerne skulle dyrkes og opbevares og dermed om omfanget af den arbejdsbyrde, der var forbundet med roedyrkning.

For at kunne vurdere, hvornår foderroerne begyndte at få en vis udbredelse og for at kunne vurdere deres betydning for agerbruget, er det nødvendigt at se på sædskiftets udvikling.

Sædskiftet

Når man skal beskrive sædskiftet i slutningen af 19. århundrede, er man anderledes heldig stillet med hensyn til kildemateriale end i tidligere perioder. Fra og med 1861 blev der regelmæssigt foretaget tællinger af landbrugsarealets benyttelse og udsæden.⁸

Med udgangspunkt i de offentliggjorte tal for landbrugs-

arealets benyttelse, er det muligt at fremstille/udregne et gennemsnitssædsliste for hvert amt.

Krarp og Tuxen har udregnet sådanne gennemsnitssædslistes for de forskellige landsdele og i nogle tilfælde også for de enkelte amter.⁹

Sjælland 1896

1) Vintersæd	eller	1) Vintersæd
2) Byg		2) Byg
3) Roer og blandsæd		3) Roer og blandsæd
4) havre		4) Havre
5) Kløver		5) Kløver
6) Græs		6) Græs
7) Hel- eller halvbrak		7) Grønjordssæd
		8) Ren eller benyttet brak

Fyn 1888

- 1) Ren eller benyttet brak
- 2) Vintersæd
- 3) Byg
- 4) Blandsæd eller roer og andre bladplanter (40%)
- 5) Udlægshavre
- 6) Kløvergræs
- 7) Græs eller grønjordssæd

Det sydvestlige Jylland 1888

- 1) Ren eller benyttet brak
- 2) Vintersæd
- 3) Byg og havre
- 4) Blandsæd eller bladplaner (roer 13 %)
- 5) Rug og havre
- 6) Kløvergræs
- 7) Græs
- 8) Græs

- 9) Græs
- 10) Græs og grønjordshavre

Det sydøstlige Jylland 1881

- 1) Renbrak eller halvbrak
- 2) Vintersæd
- 3) Byg
- 4) Havre, moden blandsæd eller bladplanter (derunder roer)
- 5) Havre, byg eller rug som udlæg
- 6) Græs og kløver
- 7) Græs og kløver
- 8) Græs og kløver
- 9) Græs eller grønjordshavre

Som ved alle den slags tællinger var der involveret et vist element af skøn. F.eks. spurgtes der ved landbrugstællingen i 1896 efter, hvor meget jord der henlå til brak, og hvor stort et areal der var besået med vikker. Den bonde, der nu havde et stykke med vikker i sin brakmark, ville nu nok være i tvivl om, hvor dette skulle anføres – selv om skemaet havde en rubrik for, hvor stort et areal af brakmarken, der brugtes til grønfoder til opfodring.

Til belysning af den slags nuancer og af hvor meget sædskifterne varierede inden for amterne og på de forskellige brugsstørrelser, kan man bruge Krarup og Tuxens gårdbiografier. Dog må man huske, hvad Krarup siger om gårdbiografierne fra Det sydøstlige Jylland: « At flertallet af de i det efterfølgende nævnte Gaarde henhøre til de større Landejendomme, er begrundet ikke blot deri, at jeg hos dem i reglen har kunnet få de fyldigste Oplysninger, men ogsaa fordi jeg anser det for det rigtigste, at disse Ejendomme, der i Tidsrummet, som her er beskrevet, ere gaaede i Spidsen for udviklingen, at de komme til at indtage en større Del af Skriftet». ¹⁰

Det bedste materiale til belysning af sædskifteudviklingen er selvfølgelig det primære tællingsmateriale, der dog kun er bevaret fra 1861, 1866, 1871 og 1876, men som Niels Siggaard har vist, kan kreditforeningsarkivalier også bruges.

Sædskiftet i slutningen af århundredet adskiller sig tilsyneladende ikke voldsomt fra situationen i begyndelsen af århun-

dredet. Blandsæden er kommet til; men den på længere sigt mest bemærkelsesværdige ændring er dog de højtydende foderroers indmarch. De indtager bælgsgædens plads i sædskiftet og har samme funktion med hensyn til renholdelse af jorden som brakken. Når roerne blev tyndet ud, luget og radrenset, blev jorden rensat for ukrudt og løsnat.

Tabel 1. Foderroearealet i procent af det dyrkede areal i Odense, Præstø, Ribe og Vejle amter, samt i Jylland, på Øerne og i hele landet 1881, 1888, 1896 og 1960.

Periode	Odense	Præstø	Ribe	Vejle	Øerne	Jylland	DK
1881	0,7	0,5	0,3	0,5	1,0	0,5	0,7
1888	2,0	1,6	1,1	0,5	2,2	1,5	1,8
1896	3,7	2,8	1,9	1,4	6,3	2,5	2,9
1912	9,9	6,9	9,9	15,9	8,7	11,0	10,1
1960	14,1	10,2	17,7	17,3	11,0	17,3	15,3

Kilde: Landbrugstællingerne 1881, 1888, 1896, 1912 og 1960 samt Landbrugsforhold i Danmark siden Midten af det 19. Aarhundrede.

Note: Ved dyrket areal forstås areal i omdriften. Ved foderroer forstås i 19. århundrede og 1912 gulerødder, runkelroer, kålrabi og turnips. I 1960 omfatter tallet dog runkelroer, kålrabi, turnips, fodersukkerroer og sukkerroer til foderbrug.

Tabel 2. Den procentvise vækst i foderroearealet i Odense, Præstø, Ribe og Vejle amter samt på Øerne i Jylland og i hele landet 1876–1912.

Periode	Odense	Præstø	Ribe	Vejle	Øerne	Jylland	DK
1876–81	63,5	58,0	209,0	121,2	54,7	166,5	90,2
1881–88	182,5	206,2	242,3	156,5	134,5	204,0	165,5
1888–96	84,4	74,8	92,7	15,2	57,8	66,9	62,4

1896-01	65,0	38,6	142,0	228,3	36,8	141,7	123,4
1901-07	61,9	67,7	93,4	91,8	57,5	71,8	66,9
1907-12	3,0	5,8	9,4	13,0	14,0	8,4	10,6

Kilde: Landbrugsforhold i Danmark siden Midten af det 19. Aarhundrede og landbrugstællingen 1912.

Det traditionelle geografiske skel i dansk landbrug går jo mellem Øerne på den ene side og Jylland på den anden. At jeg desuden har lavet beregninger over udviklingen i 4 amter, skyldes at denne artikel delvis skal ses som en opfølgning, af en anden undersøgelse, hvori netop disse 4 amter behandles.

Som det fremgår af tabel 1 tegnede foderroearealet sig kun for en lille andel af det dyrkede areal i det 19. århundrede. Men allerede i 1912, da omlægningen af dansk landbrug på det nærmeste var fuldbragt, var foderroerarealets andel af det dyrkede areal vokset radikalt, selvom det ikke havde nået samme niveau som i 1960, da foderroerne toppede. Som det ligeledes fremgår af tabel 1, sker der en geografisk forskydning af foderroearealet. I slutningen af det 19. århundrede er Øerne klart førende, medens foderroearealerne i Jylland i det 20. århundrede beslaglægger en langt større andel af jorden end på Øerne.

Som der sker en geografisk forskydning, sker der også en forskydning mellem roesorterne.

I det 19. århundrede dyrkede man hovedsageligt runkelroer på Øerne og turnips i Jylland. Senere dyrkede man hovedsageligt kålroer, der dog fra og med 30'erne blev afløst af fodersukkerroer.^{10b}

Det i denne sammenhæng interessante er imidlertid den relative vækst i foderroearealet, som den fremgår af tabel 2. På én undtagelse nær (Vejle 1896-1901) oplever alle amter og landsdele langt den største vækst i 1880'erne. Denne vækst falder sammen med udviklingen i den anvendte forskning på området og med anlæggelsen af de mange andelsmejerier (ca 700), hvor man anvendte centrifugen.

Anvendt forskning

27. marts 1876 stiftedes ved et møde på Landbohøjskolen »Foreningen for indenlandsk Frøavl«, der i 1880 skiftede navn til »Foreningen til Kulturplanternes Forbedring«, herefter bare kaldet Foreningen. Initiativtageren var E. Møller-Holst, der i 1871 havde oprettet Dansk Markfrøkontrol (fra 1916 Statsfrøkontrollen). I den 15 mand store foreløbige bestyrelse sad desuden Chr. P. Jacobsen og B.S.Jørgensen. Chr. P. Jacobsen havde i 1872 oprettet Kontoret for Fællesindkøb af undersøgt Markfrø (kaldet Markfrøkontoret- i dag Trifolium). B.S.Jørgensen var professor ved Landbohøjskolen og præsident i Landhusholdningsselskabet. Kontakten mellem Forening på den ene side og Frøkontrollen og Markfrøkontoret på den anden side afgang dog af andet end et tilfældigt personsammenfald. Der var tale om samarbejde.

Fra Foreningens start var dens formål, at støtte og fremme den indenlandske frøavl ved at indsamle oplysninger om den frøavl, der allerede fandt sted, ved at anstille omhyggeligt ledede forsøg, ved at vejlede frøavlere og ved uden selv at optræde som køber og sælger at være frøavlere behjælpelig med indkøb af det pålideligste frø.

I 1885 ændredes vedtægterne, så de kom i overensstemmelse med Foreningens hidtidige praksis. Formålsparagraffen blev gjort bredere, så man skulle arbejde for udbredelsen af kendskab til og dyrkning af de bedste sorter af kulturplanter særlig landbrugsplanter. Foruden de allerede nævnte midler skulle dette nås ved studierejser for at indsamle oplysninger, ved at indføre og fastslå benævnelser for kulturplanter, ved at tilvejebringe plante- og frøsamlinger samt kolorerede håndtegninger af kulturplanter. Den ny formålsparagraf uddybede desuden hensigten med forsøgsvirksomheden, idet det hed, at man skulle iværksætte »Forsøg, der kunne føre til klarhed med hensyn til Bedømmelse af Værdien af den enkelt Kulturplantens Forskjellige Former«. ¹¹Allerede samme år som Foreningen stiftedes tog man fat på opgaven – nemlig ved at foranstalte en rodfrugtudstilling i København. 1878 foranstaltede Foreningen atter en udstilling, denne gang af sædarter, bælgplanter, fodergræsser, rodfrugter og præparater af syge kulturplanter og ukrudtsplanter. Denne udstilling fik betydning ved, at den gav anledning dels til fremstilling af kolorerede afbildninger i naturlig størrelse af rodfrugterne

Leopold Hans Christian Helweg. Fra 1886 leder af Foreningen til Kulturplanternes Forbedrings rodfrugtforsøg og fra 1893 leder af statens bevægelige rodfrugtforsøg. Han var initiativtager til de betydningsfulde kontrollerede dyrkningsforsøg med dansk roefrø. (Det kongelige Biblioteks billedsamling).

dels ved at fastslå rationelle benævnelser for de mange rodfrugter.

Ved en sammenligning af beretningerne fra de to udstillinger er det påfaldende, at på 1878-udstillingen klassificeres de udstillede rodfrugter på principielt samme måde som i en moderne lærebog i landbrugets planteavl – i slægter, arter og sorter.¹²

I 1886 ansatte Foreningen havebrugskandidat L. Helweg. Dermed kom der gang i de gennem flere år planlagte dyrkningforsøg med rodfrugter. Helweg ledede lige til Foreningens ophør disse forsøg.¹³

14/4 1886 holdt Helweg et foredrag i Det Kongelige danske Landhusholdningsselskab. Heri fremkom han med en slags program for det arbejde med rodfrugter, som han stod for at skulle i gang med inden for rammerne af Foreningen til Kulturplanternes Forbedring. Titlen på foredraget var »Stamfrøavl af Runkelroer«. Langt størstedelen af roefrøet blev importeret; men i den udstrækning der den gang blev dyrket rodfrugtfrø her til lands, foregik avlen af stamfrø og af brugsfrø ikke adskilt. Hver enkelt frøavler tiltrak sin egen stamme/egne stammer, der så dannede grundlaget for hans avl af brugsfrø. Det betød selvfølgelig, at der var et væld af typer af rodfrugtfrø på markedet. Det medførte at den enkelte frøavler blev belastet med de store omkostninger, der var forbundet med avl af stamfrø, ligesom der var en for landmanden uoverskuelig mængde forskellige typer roefrø at vælge mellem.

I Fyens Frøavlerforening dyrkedes imidlertid brugsfrø på en måde, der sparede arbejdskraft. Om denne metode sagde Helweg i ovennævnte foredrag »men selvfølgelig udelukker denne Fremgangsmåde enhver Mulighed for et Udvalg af moderroerne, og hvis den ikke er bygget paa en mangeaarig og rationelt dreven Stamfrøavel som Grundlag, indeholder den derfor en stor fare for den indenlandske Frøavl af Rodfrugter«. ¹⁴

Hans hovedproblem, som det kommer til udtryk i foredraget, var således, hvordan man sikrede en rationelt drevet stamfrøavl som grundlag for en indenlandsk produktion af rodfrugtfrø. I den forbindelse opstillede han en række mål for denne stamfrøavl.

Det vigtigste var at øge tørstofudbyttet, men også at mindske tilbøjeligheden til stokløbning og til at grene.

Inspireret af Helweg vedtog Foreningen 1888 at gå i gang med en række forsøg med henholdsvis gulerødder og runkelroer. Man ville sammenligne udbyttet af udenlandsk frø med henholdsvis stamfrø og handelsfrø produceret i Danmark. Og sidst men absolut ikke mindst ville man sammenligne danske roestammer.

Formålet hermed var tilsyneladende dobbelt. Danske frøavlere blev indbudt til at lade deres frø underkaste en slags eksamen, hvor frøet sammenlignedes med andre danske og udenlandske frøavlernes produkter. Resultatet ville blive meddelt frøavlerne, der så kunne bruge dette som reklame. Der er altså tale om, at foreningen prøvede at hjælpe de gode frøavlere – vistnok i en situation, hvor disse havde svært ved at konkurrere på prisen med de dårligere – bl.a. fordi roedyrkerne ikke var klar over at det kunne betale sig at give en større pris for godt frø.

Det andet formål med denne type sammenlignende forsøg var at give mulighed for at bedømme de danske roestammers relative værdi, den danske frøavls stude og hvilke varieteter, sorter og stammer, der var mest produktive. Basis for vurderingen af stammernes næringsværdi skulle være vægtfylden af de hele roer og af roesaften.¹⁵

Helweg havde – måske sammen med ovnnævnte kreds af mænd- som udgangspunkt for sit arbejde med foderroer en række sammenhængende hypoteser:

- roernes foderværdi er først og fremmest knyttet til deres indhold af sukker

- der er et konstant forhold mellem roernes vægtfylde og deres tørstofindhold

- der er et konstant forhold mellem roernes indhold af tørstof og deres indhold af sukker

- roernes evne til at opsamle tørstof er en arvelig egenskab og den kan gøres til et konstant træk ved den enkelte stamme.

- ved at kombinere en roestammes tørstofprocent med dens masseudbytte pr. arealenhed kan man få en norm til bedømmelse af roernes relative værdi.¹⁶

Betydningen af Foreningen til Kulturplanternes Forbedrings rodfrugtforsøg

I 1896, efter at Foreningens aktiviteter var blevet overtaget og ført videre af Statens Planteavlfsforsøg, gjorde Helweg status over foreningens forsøg med rodfrugter. På linje med problemformuleringen fra 1886 fremhævede han som det vigtigste arbejdet med roernes næringsindhold. På dette område havde Foreningens forsøg vist, at »Evnen til at opsamle Tørstof i sig er – ligesom f.eks. Stokløbertilbøjeligheden – en i Runkelroestammerne ved Nedarvning nedlagt konstant Ejendommelighed«. ¹⁷, at den tørstofsamlende evne lod sig påvirke af visse ydre forhold, navnlig jordbundsforholdene, ligesom tørstofmængden i roerne syntes i jævn tiltagen i høst og efterårs månederne. Der kunne være ret stor forskel på tørstofindholdet mellem enkeltindivider inden for samme stamme, og kun undtagelsesvis forenede roer evnen til at producere et stort masseudbytte med evnen til at opsamle meget tørstof. Med hensyn til de forskellige sorters (Helweg brugte ordet varieteter) og stammers tørstofindhold var konklusionen, at variationen inden for sorterne var så stor, at det var stammerne og ikke sorterne, landmanden skulle vælge mellem, når han ønskede en roe, der forenede et højt tørstofindhold med et stort masseudbytte.

Et væsentligt emne, som Helweg ikke kom ind på i sin statusopgørelse, var valget af praktisk og teoretisk forsvarlige metoder til bedømmelse af de forskellige roesorters og stammers værdi som foder især for malkekvæget. En forudsætning for at udvikle sådanne metoder var, at det kunne defineres hvilke egenskaber slutproduktet, foderroen som føde for især malkekvæget, skulle have. En målestok for de forskellige sorters og stammers relative værdi ville lette dette arbejde.

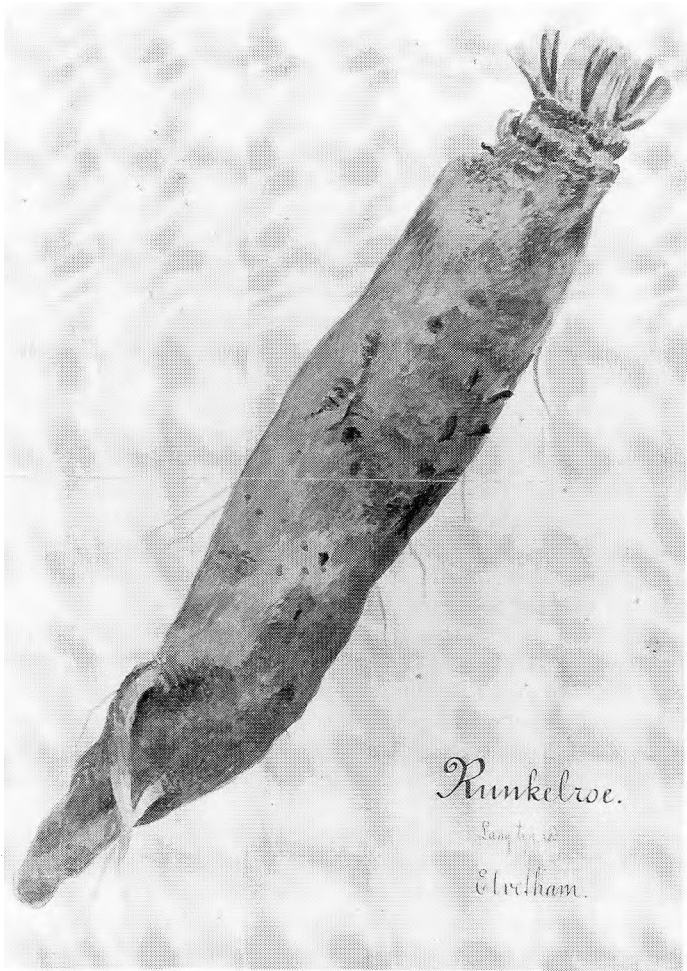
Problemet med at finde en god målestok for de forskellige roestammers relative værdi arbejdede man også med i Markfrøkontoret. I den 12. årsberetning fra december 1884 stod der: «Ved Bedømmelsen af de forskellige Roesorters Værdi lægger man i Almindelighed Hovedvægten paa det større eller mindre Kvantum, de give, der turde imidlertid være grund til ogsaa at tage hensyn til Indholdet af Tørstof, der synes at være ikke lidt forskjellig hos de forskjellige Sorter, og selv at veksle inden for de forskjellige Stammer af samme Sort.»

Som allerede nævnt havde man en hypotese om, at der var et konstant forhold mellem roernes vægtfylde og deres tørstofindhold. Hvis man kunne få verificeret denne hypotese, havde man skaffet frøavlere et håndterligt middel at bruge ved udvælgelsen af stamroer.

Både Markfrøkontoret og Foreningen havde således en interesse i at få belyst forholdet mellem foderroens vægtfylde og tørstofindhold. Det var baggrunden for at docent Gottlieb (Landbohøjskolen) på opfordring fra professor B.S.Jørgensen, der var næstformand i Foreningen, gik i gang med en kemisk undersøgelse af 7 roesorter.¹⁸ Den slag undersøgelser af runkelroer var en sjælden foreteelse såvel i ind- som i udland, hvorimod kemikerne arbejdede meget med sukkerroer til industribrug.

Gottlieb mente ikke, at man kunne bruge hele roens vægtfylde som udtryk for dens tørstofindhold, men kun roesaftens vægtfylde. »Vægtfylden af den enkelte Roe giver intet paalideligt Udtryk for Roens Indhold af Sukker og andre Stoffer, idet en lav Vægtfylde, hidrørende fra en mindre Fasthed i det anatomiske Væv med mere eller mindre luftfyldte Kar eller ligefremme Hulheder, godt tillader en forholdsvis sukkerrig Saft og Indhold af andre værdifulde Stoffer, medens det omvendte Forhold ikke betinger større Rigdom paa disse Stoffer«. På den baggrund mente Gottlieb, »at det maa tilraades mere at værdsætte en Bestemmelse af Roesaftens Vægtfylde, da dette kan naaes med lige saa stor om end ikke større Lethed, og fordi fastsættelsen af dette tal virkelig giver Udtryk for Roens indhold af Tørsubstans, idet sukker, Æggehvite og salte findes opløste i Saften«.¹⁹

Gottliebs kritik berørte en væsentlig del af grundlaget for Helwegs arbejde i Foreningens regi. Helweg svarede da også Gottlieb allerede i samme nummer af Foreningens tidsskrift. Helweg måtte give Gottlieb ret i, at den enkelte roes vægtfylde ikke var noget pålideligt udtryk for den indhold af sukker og andre stoffer, men måtte alligevel holde fast i vægtfyldebestemmelsen som en brugbar metode, »Jeg er ingenlunde blind for, at Methoden ikke er fuldkommen, men den har den Fordel, at den er til at realisere i Praxis. At lade disse hundreder og atter hundreder af Roer til Frøavl analysere for Sukkerindhold som Gottliebs Forslag gaar ud paa, vilde Foreningen vist

Billedet viser en runkelroe af sorten elvetham, der var den mest udbredte sort i Danmark i 1880'erne (Landbrugsmuseet, Gl. Estrup).

næppe kunne magte. Det gavner overhovedet ikke sagen at paabyrde Stamfrøavlens saa store Udgifter, at den ikke lader sig gennemføre...«²⁰

Helweg holdt altså fortsat fast ved, at man ved at udvælge roer med den højeste vægtfylde til stamroer også fik roer med det højeste tørstofindhold. Han – og andre med ham – forud satte derudover, som allerede nævnt, at der var et konstant forhold mellem tørstofindholdet og roernes sukkerindhold. Det bekræftedes senere gennem Storchs kemiske undersøgelser (offentliggjort 1892) af de foderstoffer, som Fjord brugte til svinefodringsforsøg.²¹

Også på et andet område viste det af Foreningen igangsatte arbejde sig perspektivrigt. Allerede i 1888 havde Gottlieb beregnet de forskellige roesorters produktion af tørstof, sukker og æggehvide som udtryk for sorterens relative værdi. Fra og med den første beretning (1892) om de sammenlignende dyrkningsforsøg med hjemmeavlet rodfrugtfrø (se nedenfor) brugte foreningen centner tørstofproduktion pr. tønne land i sin vurdering af de enkelte sorter og stammer.²² Det er den målestok, man bruger den dag i dag, når man skal sammenligne værdien af forskellige roeafgrøder – dog suppleret med en beregning af afgrødernes værdi udtrykt i foderenheder.

Den endelige prøve på, om Foreningens arbejde kunne få nogen betydning for det praktiske landbrug og omlægningen, var påvisningen af foderroernes værdi som foder. Og sådanne forsøg med malkekvæg blev foretaget under ledelse af N.J.Fjord, leder af Landøkonomisk Forsøgslaboratorium, 1887–90. Resultatet var, at 10 pund runkelroer eller 12 1/2 pund turnips havde samme foderværdi som et pund kraftfoder. Et tilskud roer til foderet betød således, at køerne ydede mere mælk.²³

Foreningen eksisterede 1876–93 og udgav 1879–94 et tidsskrift med det lidt uhåndterlige navn »Om Landbrugets Kulturplanter og dertil hørende Frøavl«, der bl.a. indeholdt beretning om foreningens aktiviteter. Det var ikke kun foreningens resultater, men også resultater fra Dansk Frøkontrol og fra Markfrøkontoret, der kunne læses i tidsskriftet. Med dette tidsskrift var der skabt et forum, hvor planteforædlingens resultater kunne offentliggøres og diskuteres. Da Statens Planteavlsforsøg skulle have et tidsskrift blev det da også i form og indhold en fortsættelse af Foreningens og med det gamle tidsskrifts redaktør²⁴.

Inden for rammerne af foreningen blev således opnået en række resultater af betydning for den anvendte forskning og

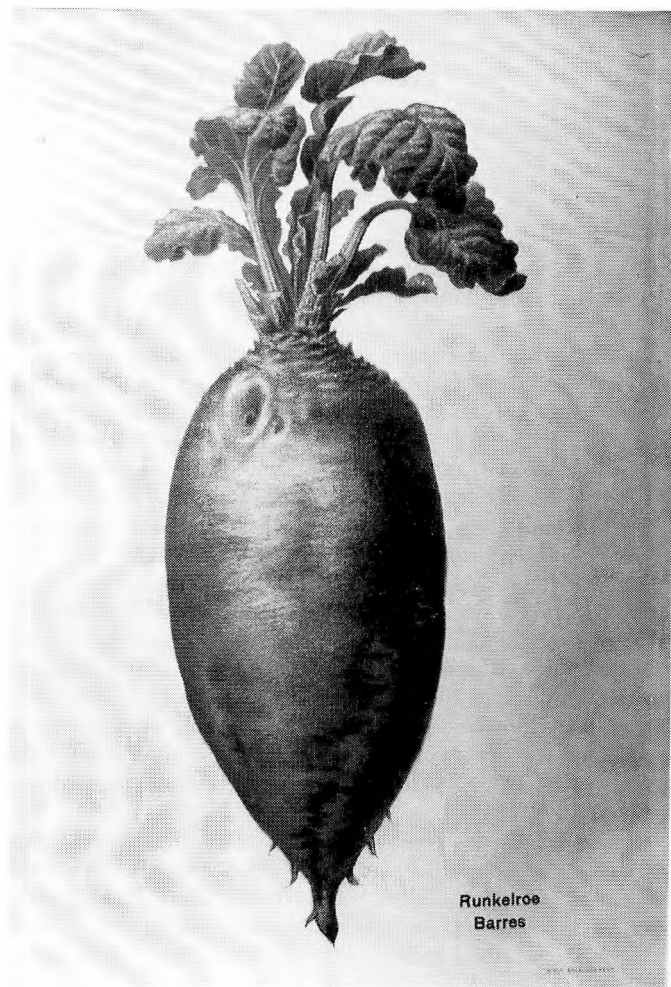
roeforædlingen. Foreningen tiltrak ikke nye stammer, men dens arbejde var en forudsætning for de senere sammenlignende dyrkningsforsøg med danske rodfrugtstammer, der foretog inden for rammerne af Statens Planteavlsforsøg. Resultaterne af disse forsøg offentliggjordes løbende bl.a. med angivelse af de forskellige stammers produktion af tørstof pr. tønde land og ikke mindst med angivelse af frøavlernes navn og adresse – for de bedste stammers vedkommende. Det betød, at de dårligste stammer forsvandt, og nogle få gode stammer overtog markedet. Et eksempel på denne udvikling er stammer af Barressorten. Medens denne tegnede sig for 21,2 % af Markfrøkontorets salg af runkelroefrø i 1884, tegnede den sig i 1915 for 88,4 % af de større roefrøgrossisters salg af runkelroefrø.²⁵

I 1886 oprettedes statens første stationære planteavlsstation ved Tystofte med P. Nielsen som leder – dermed startedes Statens Planteavlsforsøg. Da man i Foreningen i begyndelsen af 1890'erne skønnede, at der var brug for forsøg, som Foreningen slet ikke havde råd til at bekoste, søgte man et forhøjet bidrag fra indenrigsministeriet (Landbrugsministeriet blev først oprettet i 1896). Men løsningen på dette og andre problemer inden for den danske forsøgsvirksomhed blev en nyordning, der blandt andet indebar, at Foreningens hidtidige forsøg blev overtaget af Statens Planteavlsforsøg. L. Helweg blev ansat som leder af forsøgene med rodfrugter.²⁶

På et andet område famlede Foreningen/Helweg imidlertid i blinde. Helweg havde en meget stor tiltro til, at det kunne lade sig gøre at tiltrække roestammer med relativt konstante arvelige egenskaber- højt tørstofindhold, lille stokløbertilbøjelighed og ringe grenethed – først og fremmest med den konstante arvelige egenskab at opsamle en stor mængde tørstof.

Roer er imidlertid fremmedbefrugtere, hvad Helweg selvfølgelig vidste. men det betød, hvad Helweg ikke vidste, at de er heterozygote i mange henseender, d.v.s. at der bag tilsyneladende ens planter skjuler sig næsten lige så mange forskellige genotyper, som der er planter. For at få de gunstigste arveanlæg til at fremtræde kræves derfor, at der laves mange forsøg med flere roeplanter, end Helweg faktisk gjorde.²⁷

At Helweg ikke kendte denne problematik skyldtes, at udviklingen af arvelighedslæren i disse år lå i dvale og ventede

Runkelrøe
Barres

De sammenlignende forsøg med danske rodfrugtstammer havde som resultat, at de bedste vandt frem på bekostning af de dårligste. Således blev roestammer af barressorten helt dominerende blandt runkelrøerne. Billedet stammer fra Katalog over de vigtigste Roesorter. Kbh. 1906, udgivet af Dansk Frøavlsskompagni og Markfrøkontoret.

på, at Mendels opdagelser skulle blive genopdaget. Mendel havde skrevet sit værk i 1866, men det var forblevet upåagtet, indtil det blev genopdaget ca. år 1900 og videreudviklet bl.a. af den danske arvelighedsforsker W. Johannsen, der er fader til begreberne gen, genotype og fænotype.²⁸

Afslutning

Den konkrete historie om rodfrugtforsøgene illustrerer efter min mening mere generelt sammenhængene mellem anvendt forskning, videnskab, teknologi, økonomi og politik i omlægningen af dansk landbrug i slutningen af 19. århundrede.

Den berømte omlægning i dansk landbrug i 19. århundrede er blevet forklaret med henvisning til forskellige faktorer. De foregående sider illustrerer imidlertid, at én faktor eller rettere et kompleks af faktorer, som aldrig er blevet systematisk undersøgt, havde betydning for omlægningen. Det drejer sig om et kompleks, der kan sammenfattes i fire ord – økonomi, teknologi, anvendt forskning og grundvidenskab.

Der kan tænkes, ligesom der i historien har været mange forskellige relationer mellem disse fire fænomener. Men i debatten om fremtidens samfund er der ingen tvivl om, at hovedtendensen går i retning af at tillægge teknologien den afgørende betydning – derfor taler man om fremtidens samfund som informationssamfundet. Derfor bevilges store beløb til naturvidenskaberne under den mere eller mindre uudtalte forudsætning, at de videnskabelige resultater automatisk udmøntes i ny teknologi.

Jeg mener, at eksemplet med runkelroen fortæller en anden og mere kompliceret historie: Gennem det 19. århundrede var mejeribrugets kommet til at betyde stadig mere i dansk landbrug, og samtidig var en stadig større del af de danske landbrugere blevet inddraget i den kapitalistiske markedsökonomi. Fra midten af 1870'erne ændredes prisrelationerne mellem animalske og vegetabiliske produkter, så det blev økonomisk fordelagtigt at satse på de førstnævnte fremfor de sidstnævnte.

Denne udvikling acceleredes med den teknologiske udvikling (centrifugen), fordi denne medførte, at hver liter mælk kunne omdannes til mere smør og dermed udbringes i flere

penge. Den acceleredes med oprettelsen af de mange andelsmejerier, der kunne producere smør af en bedre kvalitet end gårdmejerierne. Man fik altså mere og bedre smør, og man fik en bedre pris for det.

På denne økonomiske og teknologiske baggrund var der selvfølgelig en betydelig økonomisk interesse i at finde frem til foderafgrøder, der ydede så mange foderenheder pr. areal og pr. arbejdstime som muligt. Desuden måtte det være en foderafgrøde, der kunne give et saftigt foder, der om vinteren kunne erstatte sommerens saftige græs, så køerne kunne præstere en større mælkeproduktion også om vinteren. Det er på den baggrund, man skal se udfoldelsen af den anvendte forskning.

Grundvidenskabernes rolle var noget tilbagetrukket, i hvert fald m.h.t. forståelsen af muligheden for at forbedre roestammerne ved forædling. En egentlig teoretisk forståelse af betingelserne for at tiltrække stammer med stor konstans blev først alment gods inden for den videnskabelige offentlighed ca. år 1900.

Virkingen af den anvendte forsknings samspil med økonomien var på langt sigt, at højtydende danske roestammer af Barressorten fortrængte andre dårligere roer. Det betød en større foderproduktion pr. arealenhed og dermed mulighed for en større mælke- og smørproduktion.

Roedyrkingen var meget arbejdskrævende. Det samme var mejeribrug, således at det var en integreret del af hele processen, at der blev fastholdt en større arbejdsstyrke i erhvervet, end det ellers ville have været tilfældet; men der ændredes ikke ved produktionsforholdene.

Historien om Foreningens roeforsøg illustrerer som nævnt nogle mere generelle forhold. For det første viser den, at forbindelsen mellem grundvidenskab, anvendt videnskab og teknologi ikke var en slags årsags-virkningsforhold. Det var ikke noget nybrud inden for grundvidenskabernes, der satte skub i den anvendte forskning – roeforædlingen. Det afgørende var derimod ændrede økonomiske vilkår (relativt forbedrede priser på smør) i tæt kombination med teknologiske ændringer (centrifugen). Medens økonomi, anvendt forskning og teknologi synes at være flettet ind i hinanden, således at ændringer på det ene område umiddelbart fulgtes af ændringer på det

Roeoptagning, gengivet efter Margit Mogensen: Landbruget i dansk malerkunst. Kbh. 1984.

andet område og omvendt, er grundvidenskabens rolle langt mere tilbagetrukket og middelbar.

For det andet ændrede denne nye teknologi produktionenes størrelse og sammensætning, ligesom markedstilknytning intensiveredes.

Spørgsmålet er imidlertid, hvor stor betydning den anvendte forskning/den ny teknologi fik for produktionsforholdene i datidens landbrug.

Familiebruget baseret på bedriftslederens ejendomsret og i høj grad på familiens arbejde forblev den centrale enhed i landbruget – eller rettere familiebruget blev i processens forløb mere og mere dominerende. Om det skyldtes den ny teknologi, eller man omvendt kan sige, at den ny teknologi blev tilpasset, er et åbent spørgsmål. Endelig kan man selvfølgelig forestille sig forholdet som et vekselvirkningsforhold.

Et sidste aspekt, der skal berøres her, er det politiske. Landbruget var i denne periode særdeles godt repræsenteret på Rigsdagen og i regeringen. Og det var ud fra ethvert tænkeligt

synspunkt landets vigtigste erhverv. Alene disse to forhold ville have været nok til at forklare, at staten gik ind i finansieringen af den anvendte forskning inden for landbruget i slutningen af det 19. årh., til trods for tidens økonomisk liberalistiske tanker. men der gjorde sig samtidig to andre strukturelle faktorer gældende: for det første var erhvervet præget af mange små bedrifter, der umuligt kunne præstere den nødvendige anvendte forskning. For det andet var bedrifterne i høj grad ensartede – med hensyn til størrelse og produktion. Derfor kunne en vis investering i anvendt forskning realiseres med økonomisk gevinst på mange bedrifter.

Oven for har jeg antydnet nogle sammenhænge mellem økonomi, anvendt forskning, teknologi og videnskab i omlægningen af dansk landbrug. Ligeledes har jeg beskrevet spredningen af roedyrkningen statistisk, medens spredningsmekanismene kun lige er berørt. De sociale og institutionelle forhold, der havde betydning for spredningen, bør i fremtiden underkastes nøjere undersøgelse specielt med henblik på en sammenligning med andre landes landbrug.

Noter

1. Peter Thonning Olesen side 2–13.
2. *ibid.* side 94.
3. S.P.Jensen 1985 side 65.
4. Claus Bjørn side 16.
5. Einar Jensen side 158–59.
6. S.P.Jensen 1982 side 158.
- 6a. Aksel Milthers side 59 og Lindhard side 266–67.
- 6b. S.P.Jensen 1985 side 75–76.
7. Jensen 1847 side 150–60.
Lacoppidan side 221–25.
Påstanden optræder senere hos:
Aksel Milthers side 292.
Claus Bjørn side 16.
E. Jensen side 59.
Lindhard side 266–67.
S.P.Jensen 1985 side 75–76 afviser teorien om rovdrift.
8. Den første landbrugstælling blev foretaget allerede i 1838, offentliggjort i Statistisk Tabelværk 5. hæfte Kbh. 1842; men den registrerede ikke det besåede areal men den sædvanlige udsæd. Desuden indeholder tællingen ikke oplysninger om brakarealet.

- De senere tællinger blev foretaget 1861, 1866, 1871, 1876, 1881, 1888, 1896 og 1907. En oversigt over resultaterne findes i Landbrugforhold i Danmark siden midten af 19. århundrede Kbh. 1911 – Statistisk Tabelværk 5. række litra c. nr. 4.
9. Krarup/Tuxen bd. 1 side 217–22, bd. 3 side 150, bd. 4 side 115, bd. 5 side 192–95. Værket er udkommet over en årrække og de forskellige bind er derfor baseret på forskellige landbrugstællinger.
 10. *ibid.* Tillæg til 1. bind side 2.
 - 10B. Landbrugsatlas side 50.
 11. Om Landbrugets Kulturplanter og dertil hørende Frøavl nr. 1, 1879 side 1–3 og nr. 5, 1885 side 178.
 12. Beretning og Om Landbrugets Kulturplanter og dertil hørende Frøavl nr. 1, 1879 side 97–119 og Axel Pedersen side 71–73.
 13. Foreningens sekretær, E. Rostrup, der tillige var redaktør af Foreningens tidsskrift »Om landbruget Kulturplanter og dertil hørende Frøavl«, har i tidsskriftets sidste nummer (11, 1894) en artikel om Foreningens historie.
 14. Helweg 1887 side 210 og Om Landbrugets Kulturplanter og dertil hørende Frøavl nr. 6, 1887, side 190–91 og Helweg: Frøavl af Foderroer side 2–3.
 15. Helweg: Forholdet mellem runkelroers vægtfylde ...side 28 og 34 og Helweg 1887 side 218–19 og 222 og Om Landbrugets Kulturplanter og dertil hørende Frøavl 1890, nr. 8 side 6–9 og 17–19.
 16. Meddelelser til deltagerne i Fællesindkjøbet af undersøgt markfrø 1884 side 34 og Helweg 1887 side 218–19 og 222 og Helweg: Forholdet mellem Runkelroens Vægtfylde... side 36 og Gottlieb side 18.
 17. Helweg 1896 side 87.
 18. Meddelelser til deltagerne i Fællesindkjøbet af undersøgt markfrø 1885 side 21 og Gottlieb side 6.
 19. Gottlieb side 25 og 12.
 20. Helweg 1888 side 34.
 21. Storch side 66 og 80.
 22. Om Landbrugets Kulturplanter nr. 9, 1892 side 132.
 23. Tyvende Beretning side 32 og 75.
 24. Tidsskrift for Landbrugets Planteavl 1. bd. 1895, Forord.
 25. Faber side 36 og 49–50 og Helweg 1916 side 309.
 26. Om Landbrugets Kulturplanter og dertil hørende Frøavl nr. 11, 1894 side 114 og Kobberud side 22–23.
 27. For en bedømmelse af Helwegs metode ved planteforædling se Axel Pedersen side 157–60 og 181–82.
 28. Bernal bd. 3 side 951. Angående Johannsen se Dansk Biografisk Leksikon.

Litteratur

Ud over nedennævnte kilder har jeg anvendt Foreningen til Kulturplanternes Forbedrings tidsskrift »Om Landbrugets kulturplanter og dertil hørende Frøavl«, der udkom 1879–94.

Beretning om Rodfrugtstillingen paa Landbohøjskolen den 12te og 14de Oktober 1876 Kbh 1876.

Bernal, J.D.: Science in History bd. 3 Middlesex 1969.

Bjørn, Claus: Dansk mejeribrug 1882–1914 side 11–171 i Claus Bjørn rel: Dansk mejeribrug 1882–2000. Kbh. 1982.

Faber, Harald: Forage Crops in Denmark. London 1920.

Gottlieb, Emil: Undersøgelser af Runkelver side 6–27, Om Landbrugets Kulturplanter.

Helweg, L.: Stamfrøavl af Runkelroer side 209–33 i Tidsskrift for Landøkonomi 5. rk. 6. bd. 1887.

Helweg, L.: Forholdet mellem Runkelroers Vægtfylde og deres Næringsindhold side 27–46 i Om Landbrugets Kulturplanter og dertil hørende Frøavl nr. 7, 1888.

Helweg, L.: Syv års Rodfrugtforsøg i Tidsskrift for Landbrugets Plan-teavl bd. 2 1896 side 80–92.

Helweg, L.: Frøavl af Foderroer, Aarhus 1908.

Helweg, L.: De danske Barresstammer deres afstamning og kultur-historie i Tidsskrift for Planteavl bd. 23 1916.

Jensen, Einar: Danish Agriculture. Kbh. 1937.

Jensen, Jens Christian: Anvisning til et velindrettet Landbrug for Bondestanden 2. oplag 1847.

Jensen, S.P.: Den teknologiske udvikling i landbruget side 149–62 i Tidsskrift for landøkonomi nr. 4, 1982.

Jensen, S.P.: Landbrugets systemskifte 1870–1915 belyst gennem dagbøger og regnskaber fra en enkelt gård i Bol og by 1985:2 side 56–101.

Jensen, Kr. Marius og Anette Reenberg: Landbrugsatlas Danmark Kbh. 1986.

Kobberud, Svend: Statens Planteavlsforsøg 1886–1986. u.st. 1986.

Krarup, I.B. og Tuxen, S.C.A.: Beskrivelse af Landbrugets Udvikling i Danmark fra 1835 indtil Nutiden, bd. 1–6 + tillæg, Kbh. 1895–1912.

Landbrugsforhold i Danmark siden Midten af det 19. Aarhundrede Kbh. 1911. Statistisk Tabelværk 5. rk. litra C nr. 4.

Landbrugsstatistik 1900–65 Kbh. 1968. Statistiske Undersøgelser nr. 22.

Landbrugs tælling 1881. Statistisk Tabelværk 4. rk. litra C. nr. 4, 1884.

Landbrugs tælling 1888. Statistisk Tabelværk 4. rk. litra C nr. 7, 1892.

- Landbrugs tælling 1896. Statistisk Tabelværk 5. rk. lita C nr. 1, 1898
- Landbrugs tælling 1912. Statistiske Meddelelser 4. r. 44. bd. 2. hft.
- Landbrugs tælling 1960. Statistiske Meddelelser 1961, Landbrugsstatistik
- Lacoppidan H.J.G.A.: Agerdyrkningslære, nærmest afpasset for den mindre Jordbruger Kbh. 1860.
- Lindhard, E.: Danmarks Landbrug 1875–1925 side 145–331 i Landbruget i Norden under seneste halvsekel 1875–1925 Göteborg 1926.
- Milthers, Aksel: Danske Landboforhold side 191–299 i K. Hansen: Det danske Landbrugs Historie bd. 5 Kbh. 1934–45.
- Meddelelser til Deltagerne i Fællesindkjøbet af undersøgt Markfrø 1873- (årlig beretning).
- Olesen, Peter Thonning: Kilde- og metodeproblemer i forbindelse med udforskningen af dansk landbrugs begyndende omlægning ca. 1860–1880. Kbh. 1976.
- Pedersen, Axel: Lærebog i landbrugets plantekultur bd. 1 Kbh. 1960.
- Siggaard, Niels: Oplysninger om Sædskifteformerne og Foldudbyttet paa Sjællandske Bøndergaarde 1851–1913 i Dansk Land 1914 og 1915.
- Storch, V.: Kemiske Undersøgelser af de til Forsøgene benyttede Foderstoffer side 44–62 i Sex og tyvende Beretning fra den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles Laboratorium for Landøkonomiske Forsøg Kbh. 1892.
- Tidsskrift for Landbrugets Planteavl. Hovedorgan for Statens Forsøg og Undersøgelser vedrørende Markens Avlsplanter bd. 1 1895.
- Tyvende Beretning fra den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles Laboratorium for landøkonomiske Forsøg Kbh. 1890.

Nye produktionsmetoder i dansk landbrug i 1950'erne og 1960'erne

Af Jens Christensen

Nogle udviklingslinier

Den teknologisk prægede omvæltning, som dansk landbrug oplever i dag, tog sin begyndelse for blot nogle få årtier siden. Det begyndte med 1950'ernes og -60'ernes industrialiserings- og rationaliseringsbølge. Bølgen havde det særlige kendetegn, at den var inspireret af det USA, der i datiden økonomisk og industrielt ragede højt op over alle andre samfund. Dermed indledtes den anden store omlægning af dansk landbrug i industrisamfundets godt hundredårige historie. Det er her meningen at skildre nogle sider af, hvordan man i de første efterkrigsårtier søgte at tilpasse dansk landbrug til en langt mere industrialiseret og sammenhængende verdensøkonomi, end det hidtil havde været tilfældet.⁰

Denne anden landbrugsomlægning skal ses på baggrund af den første omlægning, der fandt sted i slutningen af forrige århundrede og som hænger sammen med verdenshistoriens første store industrielle gennembrud. Landbruget og det danske samfund i øvrigt fik herunder en nogenlunde stabil plads i industrisamfundenes nye internationale arbejdsdeling. Dels gennemførtes der en målbevidst omlægning af produktionen til husdyrbrug med hovedvægt på malkekvæg og slagtesvin, dels opbyggede landmændene selv en forarbejdningsindustri

Jens Christensen, Lektor, cand. mag. f. 1947. Institut for Informations- og Medievidenskab, Århus Universitet, har bl.a. publiceret: »Socialdemokratiet i Danmark 1910–1930«, Den Jyske Historiker nr. 12, 1977 – »Dansk Socialhistorie«, DJH nr. 23–24, 1982 – »Århus Bys Historie«, 1984 – »Det Moderne Samfunds Teknologi«, DJH nr. 35–36, 1986.

for de to nye masseprodukter smør og svinekød. Dertil kom egne leverandørvirksomheder på f. eks. korn- og foderstofområdet, ligesom de selv organiserede salgsarbejdet. Landmændene skabte herigennem et landbrugs-industrielt kompleks, der var båret af et omfattende organisatorisk net af landboorganisationer på den ene side og andelsforeninger på den anden.

Landbrugsomlægningen foregik imidlertid ikke blot på det organisatoriske plan. Nok så vigtig var den samtidige udvikling af systematiske og videnskabelige metoder af biologisk/kemisk og avlsmæssig art for at højne produktiviteten af planter og dyr. Det var således i årtierne omkring århundredskiftet, at dansk landbrug tog det store spring fremad i produktiviteten. Der opbyggedes en forsøgs- og forskningsvirksomhed, som i grundtrækkene er videreført sidenhen, og som har sikret en fortsat jævn produktivitetsstigning.²

Men ikke nok med det. Omlægningen er bemærkelsesværdig ved også af skabe det økonomiske grundlag for videreførelsen af den herskende småbrugsstruktur i landbruget i en periode, hvor industrialiseringen slog igennem i samfundet. Ja, den øgede endda udbredelsen af de små virksomheder. Gennem landmændenes politiske indflydelse på staten gennemførtes en udstykning af bl.a. de resterende feudalljorde til tusinder af små husmandsbrug. Billedet af et landbrugs-industrielt kompleks præget af små virksomheder forstærkedes af, at de hundreder af andelsvirksomheder, der skød op rundt om i sognene, havde et udpræget lokalt tilsnit.

Tabel 1. Træk af landbrugets produktivetsudvikling

Fold- udb.:	1880-84	1909-13	1935-39	1950-54	1965-69	1975-79	
hvede	21.4	29.9	30.4	36.5	45.5	51.3	
Kg mælk pr. ko årligt	1881	1914	1938	1950	1960	1970	1980
	1600	2750	3100	3180	3708	3940	4855

Kilder: Erling Olsen: Danmarks økonomiske historie siden 1750, 1962; Jens Warming: Danmarks erhvervs- og samfundsliv, 1930; Statistisk Årbog 1950-1981.

75.000 gårdmænd var de bærende i denne bevægelse. De sad også på hovedparten af jorden, mens de mere end 100.000 husmænd og nogle få tusinde proprietærer og godsejere måtte deles om resten. Efterhånden kom husmændene dog godt med organisatorisk og politisk. Det store landbrug blev derimod skubbet ud i periferien i forhold til både staten og andelsbevægelsen.

Dette landbrugs-industrielle kompleks med dets omfattende net af organisationer udgjorde i kraft af en altdominerende stilling på eksportsiden det økonomiske og politiske centrum i det danske samfund i hele tidsrummet fra århundredskiftet og indtil 1950'erne. Den gradvise industrialisering af samfundet stod perioden igennem i skyggen af dette centrum.

Når det agrar-industrielle kompleks i et halvt århundrede uden væsentlige ændringer både kunne opretholde sin oprindelige struktur og sin centrale plads i samfundet, så hænger det sammen med forholdene i verden i øvrigt. Den internationale økonomiske og teknologiske udvikling, som Danmark var afhængig af, rummede ikke nogen nødvendig tilskyndelse til afgørende forandringer. De to verdenskrige og ikke mindst verdenskrisen i 1930'erne tvang dog landbruget til mere og mere at støtte sig til staten. Der sporede således allerede her alvorlige krisetegn i den herskende landbrugs-industrielle struktur.

Efter anden verdenskrig ændrede vilkårene sig til ugunst for den traditionelle struktur i det landbrugs-industrielle kompleks. En ny og voldsom industrialiseringsbølge skabte atter problemer for landbruget. Ved den første bølge lykkedes det som nævnt for landbruget både at udnytte en voksende efterspørgsel efter forarbejdede fødevarer og samtidig opretholde småbrugsstrukturen. Denne gang voksede udbudssiden imidlertid stærkere end efterspørgslen. En kraftig produktivitetsstigning rundt om i industrilanden landbrug øgede mærkbart udbuddet af fødevarer på ikke mindst det europæiske marked, som Danmark var helt afhængig af. EF's toldmur fra 1957 gjorde yderligere indhug i afsætningen.

Samtidig satte industrialiseringen ind med en langt stærkere prisstigning på arbejdskraft og industrivarer end på landbrugsprodukter. Landbruget kom herved i en pris- og indtjeningsklemme, som det ikke ligesom tidligere kunne producere sig ud af ved at udvikle nye masseprodukter. Ud over

Tabel 2. Antallet af landbrugsmaskiner og arbejdsheste 1944–1975.

	1944	1950	1955	1960	1965	1970	1975
Trakto.	4.396	17.844	60.401	111.321	161.734	174.639	178.772
Meje- tærsk.	–	367	2.214	8.895	30.638	42.253	44.854
An. ejd. m/mal- keanl.	30.402	83.058	123.850	141.958	123.148	–	–
Arbejds- heste	612.224	502.351	308.777	171.000	42.452c.	16.000	12.490

Kilde: H. Grelle/A. E. Hansen: Gartneri, land- og skovbrug. Arbejdsmandens historie i 100 år bd. 4, 1986, s. 113.

at der sandsynligvis ikke i datiden fandtes noget marked for en sådan produktudvikling, så var hele det landbrugsindustrielle kompleks i den grad bygget op om husdyrbruget og fremstillingen af smør og svinekød, at skuden ville være mere end vanskelig at vende. Der var således kun en vej frem for de mange små virksomheder, nemlig at skære ned på omkostningerne og øge produktiviteten, især ved at erstatte den lønnede arbejdskraft med teknik. Men uanset reaktionen så var småbrugsstrukturen for alvor bragt i defensiven.

Eller sagt på en anden måde landbruget var kommet i en alvorlig krise. Strukturelt viste krisen sig på følgende måde. I

Tabel 3. Landbrugets arbejdskraft, omregnet til antal helårsarbejdere 1940–1980.

	Familiens arbejde i eg. bebr.	Slægtninge børn på 14 år/derover	Fast frem- med medhj.	Løs medhjælp	Antal hel- årsarbej.
1940	181.394	102.570	173.305	20.645	477.914
1950	188.500	63.100	121.800	23.600	397.000
1960	169.500	37.600	79.400	13.500	300.000
1970	143.000	9.400	19.300	2.600	174.300
1980	100.200	5.500	18.900	3.500	128.100

Kilde: H. Grelle/A. E. Hansen: Gartneri, land- og skovbrug. Arbejdsmandens historie i 100 år bd. 4, 1986, s. 121.

1950'erne forsvandt o. 100.000 landarbejdere fra erhvervet, samtidig med at brugsstrukturen blev opretholdt. I 1960'erne satte den første strukturrationalisering ind, idet der i dette årti ophørte o. 60.000 brug, dvs. 1/3 af samtlige brug, samtidig med at yderligere et halvt hundrede tusinde landarbejdere gled ud. Landbruget samlede sig yderligere om familiens arbejdskraft, specialiserede produktionen og øgede i en vis udstrækning også brugsstørrelsen – i begge tilfælde ved hjælp af rationalisering og mekanisering af landbrugsarbejdet. Dannelsen af store produktionsenheder foregik derimod primært i forarbejdnings- og leverandørleddet. I løbet af 1960'erne indledtes således den strukturrationalisering, der skulle erstatte den traditionelle decentrale struktur med en udpræget central struktur i form af få og store mejerier, slagterier, grovvareselskaber osv.

I landbruget medførte det en så kraftig reduktion af lønarbejdet, at det stort set forsvandt fra gårdbruget og begrænsede sig til et fåtal af ansatte på hvert af de få tusinde storbrug. Derimod voksede lønarbejdet i de store bedrifter, der opstod på andelsområdet og blandt landbrugets aftager- og leverandørvirksomheder i øvrigt. Denne udvikling må ses i sammenhæng med 1960'ernes kraftige industrialisering, der ændrede arbejdsdelingen mellem landbrug og industri. Industrien overtog efterhånden landbrugets dominerende rolle i samfundet, og i samspillet mellem de to erhverv voksede industriens betydning og indflydelse.

Den stærke industrialisering og internationalisering af økonomien tvang landbruget ind i en langt hurtigere rationalisering og effektivisering af produktionen, end man havde været vant til. Strukturomlægningen i leverandør- og forarbejdningsleddet vidnede om, at den traditionelle virksomheds- og foreningsstruktur med basis i små enheder i det lokale miljø var alvorlig truet af kravet om hurtig tilpasningsevne til en omskiftelig verdensøkonomi.

I den organisatoriske og produktionsmæssige omlægning, som satte ind fra 1950'erne, var det af økonomiske og erfaringsmæssige grunde naturligt at hente inspiration i datidens industrielt altdominerende land USA. De store amerikanske koncerner, der repræsenterede en helt anden virksomhedsmodel end den danske, havde gennem hele det 20. århundrede praktiseret en systematisk brug af videnskabelige

rationaliseringsmetoder, som nu blev aktuelle for ikke blot industrien men også landbruget i Danmark.

Nye produktionsmetoder

Produktivitetsarbejdets grundlag og organisering

Marshall-hjælpen

Som i andre europæiske lande var også i Danmark produktionsapparatet nedslidt efter afslutningen på anden verdenskrig. Den civile udenrigshandel var ligeledes gået i opløsning. Inden for landbrug, industri, forskning m.v. havde der ophobet sig et behov for udvikling og modernisering. Verdens førende industriland USA var derimod kommet styrket ud af krigen og ragede således højt op over det udslidte Europa. Der skulle derfor amerikanske dollars og teknologi til for igen at sætte industrialiseringen igang i de europæiske samfund.

I danske erhvervs- og udviklingskredse startede diskussionerne om en modernisering af økonomien straks efter krigsafslutningen. Således også i landbruget. Mange større landbrugere investerede i arbejdsbesparende maskiner såsom traktorer og malkemaskiner, i den udstrækning det var muligt at skaffe dem. I mejerierorganisationer og andre sider af andelsbevægelsen tog man fat på spørgsmålet om strukturrationalisering og mekanisering af virksomhederne. Investeringsbehovet på det teknisk-videnskabelige område var ligeledes påfaldende. Men overalt savnede man de økonomiske forudsætninger for at gennemføre et sådan spring fremad i industrialiseringen. Det blev først aktuelt med den amerikanske regerings hjælpeprogram Marshallhjælpen fra 1948.³

Ideen med Marshall-hjælpen var den, at produktionsapparatet i de enkelte lande skulle genopbygges og fornyes, så landenes landbrug og industri selv kunne bære den videre udvikling. Ud over den nødvendige genopbygning til mindst førkrigniveau krævede den amerikanske regering som betingelse for hjælpen, at der gennemførtes nationale programmer for en systematisk vækst af produktiviteten, både for industrien og for landbruget. USA blev det naturlige forbillede for denne udvikling.⁴ Tyngdepunktet i Marshall-hjælpen lå i de første 4-5 år efter 1948, hvor en kraftig kapitaltilførsel skulle skabe grundlag for en mere omfattende og selv-

stændig investeringsbølge. Der stiledes først og fremmest efter en industriel vækst, men med landbrugets dominerende plads i det danske samfund var det helt afgørende også at få udviklet det store landbrugs-industrielle kompleks.

Marshall-hjælpen havde sin egen amerikanske administration i Washington med filialer rundt om i de europæiske hovedstæder. Et nyt organ OEEC oprettedes i Paris til koordinering af den europæiske udvikling. Det gjaldt især liberaliseringen på handelsområdet, men i høj grad også udviklingen af en mere systematisk standardisering af materialer og metoder for at bane vejen for en stærkere international økonomi. Nationalt blev hjælpen til Danmark anvendt efter retningslinier, der var udstukket i et langtidsprogram fra 1948. Langtidsprogrammet var en uddybning af et fælles langtidsprogram for hele OEEC-området og samtidig udtryk for de amerikanske krav til den europæiske udvikling. Den danske regering og Folketinget vedtog hjælpens fordeling, og et særligt Marshalludvalg sørgede for programmets gennemførelse i samarbejde med de relevante internationale og nationale organer.

For dansk landbrug var det vigtigste i første omgang at få dollars til import af korn og foderstoffer til genopbygning af kvæg- og svinebestanden, der var blevet kraftigt reduceret under krigen. Dertil kom den nødvendige genopbygning af udenrigshandlen, som dog ikke skal behandles her. En anden omend i første omgang mindre del af hjælpen blev brugt til import af traktorer og maskiner med henblik på at spare arbejdskraft og øge effektiviteten i landbruget. To store arbejdstunge områder som trækraft og malkning blev således gennemmekaniseret i løbet af ganske få år.

Under den første fireårsplan blev der endvidere uddelt store lån til forbedring af staldhygiejnen, som var blevet nødvendig af hensyn til mælkens kvalitet efter malkemaskinens hurtige udbredelse, og til modernisering af mejerier og slagterier. Endelig fik landbrugets forsknings- og forsøgsinstitutioner væsentlige tilskud til fornyelse og udvidelse af deres tekniske udstyr.

Studierejser til USA

Næst efter gennemførelsen af husdyrbestandens genopbygning og en vis basal mekanisering var det en vigtig opgave i

Marshall-hjælpens første 4–5 år nærmere at få undersøgt den udviklede amerikanske teknologi. Inden for Marshall-hjælpen afsattes et særligt beløb til eksperter og andres studierejser til USA: »Technical Assistance Programme«. For hele landbrugsområdet inklusive slagterier og mejerier m.v. blev der i 1949–50 lagt et samlet program for studium af alle sider af landbruget, dvs. studium af det amerikanske landbrug med henblik på overførsel af teknologi og erfaringer herfra til hele det danske landbrugskompleks.⁵

I begyndelsen af 1950'erne rejste således et par hundrede forskere, konsulenter og landmænd til staterne for at studere de teknologiske landvindinger på landbrugsområdet. Gennem en stribe af studierapporter fik man i danske landbrugskredse kendskab til snart sagt alle former for produktivitetsfremmende aktiviteter i amerikansk landbrug. Studierne gjaldt primært to områder, nemlig dels mekaniseringen af de forskellige arbejdsområder, dels de anvendte metoder for arbejdsrationalisering. I begge tilfælde interesserede man sig især for at belyse de amerikanske erfaringer med at rationalisere husdyrbruget, som var fundamentet for dansk landbrug.⁶

I en af de første studierejser, som repræsentanter for husmands- og landboforeningerne foretog i 1950, konstateredes der store forskelle mellem amerikansk og dansk landbrug. Den amerikanske landbrugsproduktion var mere specialiseret end den danske, der havde et ret alsidigt præg, men samtidig også mere ekstensivt drevet. Jord og maskiner var relativt billige i forhold til Danmark, mens arbejdskraften ligesom her var dyr. Specialisering, store enheder og billig teknik havde banet vejen for en efter dansk målestok betydelig mekanisering.

På grund af de erhvervsstrukturelle og økonomiske forskelle mellem de to lande, antog man, at en mekanisering ikke i samme grad lod sig gennemføre i Danmark. Men man kunne dog lære af amerikansk landbrug på f. eks. ensileringsområdet, hvor et betydeligt silobyggeri havde sikret en stor selvforsyning af foder. Generelt hvad enten det drejede sig om mekanisering eller ej, så gav rapporten indtryk af, at man i Danmark ikke mindst kunne lære noget af den amerikanske rationalisering af arbejdsmetoderne.⁷ Forbilledet var imidlertid her ikke det ekstensivt drevne amerikanske landbrug, men derimod de industrielt udviklede produktionsmetoder.

Produktivitetsprogrammerne

Den store dollarsoverførsel til Europa foregik under fireårsplanen 1948/49–1952/53. Men det var også klart, at Marshallhjælpen ikke kunne ophøre dermed, hvis en ny europæisk industrivækst for alvor skulle slå igennem. Som betingelse for videreførelse af hjælpen krævede den amerikanske regering, at der i de enkelte lande opstilledes programmer for en systematisk udvikling af produktiviteten inden for landbrug og industri.

På amerikansk foranledning tog man i 1952 i det nedsatte Landbrugsministeriets Produktivitetsudvalg fat på udformningen af et egentligt produktivetsprogram for landbruget. Et sådant vedtoges i 1953 med oprettelsen af Landbrugets Produktivitetsfond. Produktivitetsudvalget skulle virke som koordinerende organ for en række fagspecifikke underudvalg til praktisk gennemførelse af programmet: husdyrbrugsudvalg, planteavlssudvalg, bygnings- og mekaniseringsudvalg, med underudvalg for tids- og bevægelsesstudier, m.v.⁸

Omkring halvdelen af fondens midler afsattes til oprettelse og drift af »Landbrugsministeriets Informationskontor« (LIK). LIK skulle ikke mindst sørge for at tilvejebringe materiale, som kunne styrke konsulenternes arbejde, men også landbrugslærernes virksomhed og arbejdet på demonstrationsgårdene. Andre beløb blev afsat til oprettelse og drift af demonstrationsbrug for husdyr og planteavl, til en gennemgribende modernisering af landbrugsskolernes tekniske og bygningsmæssige udstyr samt til mekanisering og rationalisering af landbrugsarbejdet og forbedring af landbrugets bygninger.

Hovedpunktet i det første produktivetsprogram var opbygningen af LIK, altså opbygningen af en stor informationstjeneste til styrkelse af det faglige rådgivnings-, uddannelses- og demonstrationsarbejde omkring udbredelsen af den nyeste viden på landbrugsområdet. Hertil føjede sig et betydeligt beløb til forbedring af landbrugsskolerne. De kommende landbrugere skulle forberedes til et mere mekaniseret og rationelt drevet landbrug. Produktivetsprogrammet af 1953 tog således i høj grad sigte på at styrke formidlingen af den nye teknologi til landbruget, hvilket var nok så vigtigt i Danmark i betragtning af de mange små brug. I bred forstand var der her tale om en udbygning i forlængelse af studierejserne til USA.

Allerede året efter i 1954 gik man et skridt videre ved en ny bevilling over Marshall-hjælpen.⁹ Efter pres og tilskyndelse fra den amerikanske Marshalladministration og Landbrugsministeriets Produktivitetsudvalg – specielt underudvalget for Tids- og Bevægelsesstudier samt Det landøkonomiske Driftsbureau, som spillede en væsentlig rolle for underudvalgets arbejde – besluttedes det at udbygge forsøgsvirksomheden med egne forsøgsgårde som grundlag for en mere videnskabelig forsøgs- og analysevirksomhed end under de hidtidige observationer hos landmændene. Det førte til oprettelsen af Landbrugets Rationaliseringsfond i 1956, en selvejende institution, der året efter købte den store gård Ørritslevgård på Fyn som forsøgsgård.

På Ørritslevgård skulle der arbejdes med forsøg og analyser omkring arbejdsforbrug, bygningsindretning og maskinanvendelse. En afdelingsstruktur efter disse arbejdsområder blev dog først oprettet i 1961.¹⁰ I 1958 blev Mekaniserings- og Bygningsudvalget under Landbrugsministeriets Produktivitetsudvalg lagt ind under Ørritslevgård. Landbrugets Rationaliseringsfond skulle herefter danne ramme om tids- og bevægelsesstudierne og sammen med forsøgsgården overtage den rolle, som Det landøkonomiske Driftsbureau hidtil havde spillet på dette område.¹¹ Gennem en aftale med Statens Byggeforsknings Institut fastlagdes, at instituttet skulle tage sig af grundforskningen inden for landbrugsbyggeriet, mens de praktiske byggeforsøg blev forbeholdt Landbrugets Rationaliseringsfond og Ørritslevgård.¹²

Ved det andet produktivetsprogram i 1954 tog man også på anden vis skridt til opbygning af en mere videnskabelig forsøgsvirksomhed.¹³ Under det første program var der afsat midler til at oprette demonstrationsbrug for kvæg, svin og fjerkræ rundt om hos landmænd, der stillede deres gård til rådighed for sådanne forsøg. Kvægdemonstrationsbrugene erstattedes nu af de såkaldte Helårsforsøg med kvæg under Landøkonomisk Forsøgslaboratorium i samarbejde med landbrugets organisationer. Svinedemonstrationerne blev lagt ind under De samvirkende danske Svineslagterier med udgangspunkt i Slagteriernes Forskningsinstitut, der oprettedes samtidig hermed i 1954. Slagteriernes Forskningsinstitut var ligesom Landbrugets Rationaliseringsfond blevet oprettet for Marshall-penge.

Det tredje produktivetsprogram blev til i 1960 i forbindelse med loven om oprettelse af Danmarks Erhvervsfond.¹⁴ Det markerede samtidig afslutningen på Marshall-hjælpen, idet der for egne penge opbyggedes et dansk produktivets- og investeringsprogram for 1960'erne. Herunder skulle man dels fortsætte ad de hidtidige linier for produktivetsarbejdet med analyser og forsøg inden for alle væsentlige sider af landbrugsarbejdet og dets forarbejdningsevner, dels intensivere indsatsen inden for landbrugsbyggeriet og måske ikke mindst forsøgsvirksomhed for bedriften som helhed og udvikling af metoder til samlet styring af driften.

Det organisatoriske og institutionelle apparat, der blev opbygget i 1950'erne under Marshall-hjælpen, skulle først og fremmest virke som en dynamo for landbrugets produktivetsudvikling. Udviklingstempoet skulle sættes i vejret, dels gennem en mere effektiv teknologiformidling, dels og ikke mindst ved en styrkelse af erhvervsforskningen. Ideen med oprettelsen af både Landbrugets Rationaliseringsfond og Slagteriernes Forskningsinstitut var således at sætte ind over for husdyrbruget, der var helt centralt for det danske landbrug – i samarbejde med Det landøkonomiske Forsøgslaboratorium og Landbohøjskolen. På andre områder som f. eks. planteavl og driftsøkonomien byggede man videre på de bestående institutioner, nemlig Statens Planteavlsforsøg og Det landøkonomiske Driftsbureau, foruden Landbohøjskolen. Det gælder også på mejeriområdet, der trak på Statens Forsøgsmejeri og mejeriernes egne laboratorier samt Mejerikontoret for Mejeriernes Fællesorganisation.

I 1960'erne lå tyngdepunktet i produktivetsudviklingen imidlertid ikke længere i Landbrugsministeriets Produktivetsudvalg, som administrerede de beskedne 1–1.5 millioner kr, som erhvervsfonden årligt afsatte til landbrugsformål.¹⁵ Det var faktisk svært at sige, hvor kræfterne samlede. Det var baggrunden for oprettelsen af Landbrugets Samråd for forskning og forsøg i 1962 med henblik på koordinering af landbrugets noget spredte grund- og erhvervsforskning. Ud over de driftsmidler, som fortsat kanaliseredes til de forskellige statslige forsknings- og forsøgsinstitutioner samt landbrugets egen konsulentvirksomhed, fik Samrådet stillet midler til rådighed for at kunne fortsætte og videreudvikle det produkti-

vitetsudviklingsarbejde, som var blevet sat i gang under Marshall-hjælpen i 1950'erne.¹⁶

1960'ernes stærke industrialisering ændrede meget på de betingelser, hvorunder produktivetsarbejdet var blevet etableret i det foregående årti. Det mest markante udtryk herfor var reorganiseringen af det faglige rådgivningsarbejde o. 1970.¹⁷ Den gamle lokale og regionale organisationsform måtte vige for en centralisering af aktiviteterne. Der blev oprettet et landsdækkende center omfattende landbrugets faglige hovedområder: kvæg, svin, planteavl, bygninger og maskiner samt driftsøkonomi. Bortset fra driftsøkonomien fandt husmænd og gårdmænd nu sammen i de nye landskontorer og landsudvalg, som man kaldte organisationerne, ja, selv det store landbrug tilsluttede sig flere grene af dette landsomfattende rådgivningsarbejde.

Ideen med reorganiseringen var at samle kræfterne for derved at opnå en mere effektiv og hurtigere formidling af forskningsresultaterne til landmanden på den ene side og på den anden side i højere grad kunne bistå ved omstillingen og tilpasningen af brugene til en mere teknologisk avanceret driftsform. Som led heri besluttede man herefter at lade Landbrugsministeriets Produktivitetsudvalg ophøre og lægge de forskellige undervalg og aktiviteter ind under landboorganisationernes faglige rådgivningsarbejde. De landbrugstekniske undersøgelser på Ørritslevgård blev for forsøgsvirksomhedens vedkommende slået sammen med Statens Redskabsprøver under fællesbetegnelsen Statens Jordbrugstekniske Forsøgsvirksomhed. De rådgivnings- og serviceprægede sider af Ørritslevgård overgik til Landsudvalget for Bygninger og Maskiner.

Det var 1960'ernes kraftige industrialisering, der ændrede vilkårene for landbrugets udviklings- og rådgivningsvirksomhed. Inden for de industrier, der leverede til landbruget og som forarbejdede dets produkter, voksede der i dette årti en betydelig erhvervsforskning frem. Forarbejdningsindustrien omfattede en lang række brancher: mejerier, slagterier, kødindustrien i øvrigt, bryggerier, sukkerfabrikker m.v.¹⁸ Levnedsmiddelindustrien synes i dette årti at tage springet væk fra et udviklingstrin, der ikke havde ændret sig væsentligt siden århundredskiftet. Den begyndte nu selv at opbygge og udbygge en udviklingskapacitet, der skulle få stadig større indflydelse på landbruget.

Den samme udvikling så man også hos landbrugets leverandører. Grovvarerhandlen koncentreredes på de to store virksomheder KFK og DLG, der samtidig ændrede sig fra overvejende handelsfirmaer til i højere grad at være industrier. En lang række nye og færdigblandede fodervarer blev således udbudt til landmanden.¹⁹ Den kemiske industri udviklede en voksende strøm af ukrudt- og skadedyrsbekæmpelsesmidler; medicinalindustrien orienterede sig også mod landbruget. Endnu mere markant var dog fremvæksten af en betydelig

Fra 1950'erne revolutionerede mejetærskeren høstarbejdet – især i årene omkring 1960. Mejetærskeren sparede arbejdskraft og arbejdstid, både under høst og ikke mindst bagefter, fordi den helt overflødiggjorde vintertærskningen.

Mejetærskerens hastige udbredelse gav samtidig et vældigt løft for Dronningborg Maskinfabrik, der siden århundredskiftet bl.a. havde leveret hovedparten af landets tærskværker. Fabrikens produktion af tærskværker kulminerede så sent som i midten af 1950'erne. 10 år senere løb mejetærsker nr. 10000 af samlebåndet i Randers, svarende til 40% af den danske mejetærskerpark. Overgangen til fremstilling af mejetærskere i stedet for tærskværker nødvendiggjorde samtidig en betydelig omlægning og udvidelse af produktionen med en stærkere orientering mod verdensmarkedet.

Kilde: Dronningborg Maskinfabrik 1964: manus ved 75 års jubilæet, i Erhvervsarkivet.

landbrugsmaskinindustri som leverandør til både landbrugsbedrifterne og andelsvirksomhederne.²⁰

Trods denne voksende industrialisering resulterede den danske udvikling ikke i store og iøjnefaldende industrier, der klart brød med fortidens mønster. Selvstændige udviklingsafdelinger hører på de fleste områder en senere tid til, og der foregik vedblivende i 1960'erne et tæt og noget ubestemmeligt samspil mellem landbrugsorganisationer, andelsforeninger, private industrier samt statslige forsknings, forsøgs- og kontrolorganer.

Produktivitetsarbejdet

Bestræbelserne for at øge produktiviteten i landbruget udfoldede sig over en bred front. Målet skulle nås gennem rationalisering af arbejds- og produktionsprocesserne. Hermed menes en produktivitetstigning for den menneskelige arbejdskraft inden for hele bedriften. Det krævede et indgående studium af processens forskellige led, en systematisering af analyserne og udvikling af standardiserede metoder med henblik på en mere styret og hurtigere udvikling.

Arbejdsanalytiske metoder

1950'ernes og -60'ernes rationaliseringsproces var som alle sådanne processer først og fremmest et forsøg på at spare arbejdskraft og dermed øge den produktion, som den enkelte kunne præstere. De arbejdsanalyser, der knyttede sig hertil, foregik inden for tre forskellige strukturelle sammenhænge: dels staten og landbrugsorganisationernes virke i forhold til familiebruget, dels landbrugsarbejdsgivernes indsats, dels landbrugsindustriens virksomhed.

Hvor arbejdet i familiebruget udføres af ejeren sammen med familien, dér bygger det større landbrug og industrien på lønarbejdet. Denne forskel prægede også analyserne. Arbejdsanalyserne af familiebruget havde overvejende vejledende karakter, fordi landmanden selv både tilrettelagde og udførte arbejdet. Over for lønarbejdet var der derimod tale om et bevidst forsøg på at gribe direkte ind i arbejdsgangen.

Selv om analyserne henvendte sig til bestemte målgrupper, behøvede det naturligvis ikke at begrænse anvendelsen af analysen til den enkelte gruppe. Analyserne af arbejdsforholdene i både det mindre og det store landbrug offentliggjordes således, for at alle landmænd kunne tage ved lære af resultaterne. Maskinfabrikanter og andre leverandører til landbruget har sikkert også gjort flittigt brug af undersøgelserne. Derimod forblev arbejdsanalyserne af andelsvirksomhederne et internt anliggende, netop fordi det hver gang drejede sig om undersøgelser af forholdene i én bestemt virksomhed.

En af studierejserne til USA i 1950 havde specielt til formål at studere, »hvilke undersøgelsesmetoder og hvilke veje man i USA går for at opnå en mere effektiv udnyttelse af den menneskelige arbejdskraft inden for landbruget.«²¹ Der henvises her til to undersøgelsesmetoder, som anvendtes i både USA og Danmark. Dels støttede man sig på spørgeskemaer og oplysninger fra landmændene, dels på arbejdsstudier og kalkulation af maskinomkostninger.

Den almindeligste form for arbejdsstudium, og sådan som det har været kendt siden Taylors tid før århundredskiftet, sigter mod en arbejdsforenkling, dvs. man ved hjælp af arbejdsstudier søger at opdele en arbejdsproces i dens mindste bestanddele. Herved kan man få konstateret fejl og mangler med henblik på at opbygge en ny, forenklet og billigere arbejdsgang. Efter arbejdsomlægningen vil man ved et fornyet studium kunne få fastslået, hvor lang tid det pågældende arbejde bør tage under de givne forhold. Resultatet bliver standardtider, arbejdsnormer som har haft stor betydning for den amerikanske industri som grundlag for arbejdsplanlægning, økonomisk beregning og akkordsætning, men kun i mindre udstrækning inden for landbruget. Standardtider egner sig først og fremmest til indgåelse af akkordaftaler, ligesom de kan anvendes til kontrol af den tid, arbejderne bruger til et bestemt arbejde.

Anvendelsen af de forskellige former for undersøgelsesmetoder vil således hænge nøje sammen med de konkrete forhold og behov inden for landbruget. Der vil naturligt være en begrænset interesse for arbejdsanalyser med henblik på udvikling af standardtider hos husmænd og gårdmænd, der efter krigen søgte at begrænse omkostningerne ved at erstatte den

dyre lønnede arbejdskraft med maskiner og familiens større arbejdsindsats. Man vil her være mere optaget af undersøgelser, som kan vejlede landmanden i hans investeringer og planlægning af det samlede arbejde. Fastsættelse af standardtider som grundlag for indgåelse af akkordaftaler vil derimod være relevante for det store landbrug og andelsvirksomheder, som f. eks. slagterier, der benytter lønnet arbejdskraft.

Denne distinktion mellem analysemetoder og deres formål har ikke blot akademisk interesse. Den er vigtig for at forstå karakteren af de arbejdsanalyser, der foregik i regi af det officielle produktivtetsarbejde på den ene side, og så på den anden side den mere »private« akkordsætning ud fra standardtider inden for det større landbrug og andelsvirksomhederne. Det betyder ingenlunde, at det produktivtetsfremmende arbejde, som Marshall-hjælpen direkte gav anledning til, var uden interesse for proprietærer og godsejere. Men den systematiske indsats herfor fra staten og landboorganisationernes side synes i høj grad at sigte mod det mindre landbrug, som stærkest trængte til en modernisering, og som måtte føle sig økonomisk mest truet af udviklingen.

Familiebruget

Det landøkonomiske Driftsbureau stod for de fleste af 1950'ernes arbejdsanalyser, der kombineredes med omkostningsundersøgelser. Lige siden starten ved første verdenskrigs afslutning havde driftsbureauet i sine årlige regnskabsanalyser kunnet konstatere betydelige variationer i udbyttet. Da der efter anden verdenskrig viste sig stor interesse for at forbedre økonomien gennem investeringer i mekanisering og rationalisering, blev det statslige driftsbureau det naturlige forum for det nødvendige analysearbejde – og vel også i datiden det eneste mulige. Det betød naturligvis ikke, at landmændene, specielt de større udskød investeringerne, indtil bureauet havde foretaget de relevante undersøgelser. Men materialet var utvivlsomt af betydning for den landbrugsfaglige rådgivning over for de mindre brug, der stillede sig noget mere afventende over for ændringer.

Marshall-hjælpen satte skub i det systematiske analysearbejde. En af de første undersøgelser fra begyndelsen af

1950'erne drejede sig karakteristisk nok om mulighederne for at mekanisere de mindre bøndergårde.²² Den var ikke blot typisk ved sin målgruppe – det mindre brug – men også ved sine analysemetoder. Undersøgelsen byggede nemlig dels på landmændenes egne oplysninger til et arbejdsregnskab med henblik på registrering af det samlede arbejdsforbrug, dels detaljerede tidsstudier efterfulgt af omkostningsberegninger af de arbejdsområder – her jordbehandlingen – som man kunne tænke sig ændret gennem mekanisering.

Arbejdsanalysearbejdet blev sat mere i system efter oprettelsen af Landbrugsministeriets Produktivitetsudvalg. I årene omkring midten af 1950'erne gennemførtes således en række grundlæggende undersøgelser af arbejdsforbruget i landmandens mark- og staldarbejde. Det foregik hele vejen igennem efter de samme metoder, nemlig dels en samlet opgørelse af arbejdsforbruget på grundlag af landmændenes egne oplysninger, dels tidsstudier af driftsbureauets egne konsulenter for de arbejdsområder, hvor man fandt en mekanisering særlig fordelagtig.²³

Undersøgelserne tog i de fleste tilfælde udgangspunkt i en større analyse af o. 1.000 repræsentativt udvalgte landbrug af forskellig størrelse op til 60 ha, dvs. fra små husmandsbrug til mellemstore bondegårde. Arbejdsstudierne var kombineret med en større undersøgelse af landbrugets maskinanvendelse, bygningstekniske udstyr og bygningsforhold i et samarbejde med Statens Byggeforsknings Institut.²⁴ Det fremgik heraf, at husmands- og gårdmandsbrugene overvejende havde få og ret gamle maskiner og redskaber. Bygningerne var ofte af ældre dato og egnede sig ikke særlig godt til en mere rationel og mekaniseret arbejdsgang bygget op om landmandens arbejdskraft. Med oprettelsen af Landbrugets Rationaliseringsfond og købet af forsøgsgården Ørritslevgård skabtes der et bedre grundlag for arbejdsanalyserne.

Hvor de tidligere arbejdsanalyser udelukkende bestod af ambulante undersøgelser rundt om på gårdene, blev der med forsøgsgårdens oprettelse også mulighed for at foranstalte forsøgsanalyser. Der arbejdedes fortsat efter de samme metoder som i 1950'erne, altså en kombination af tidsstudier og oplysninger fra landmændene. Opmærksomheden samlede sig i de første år stadigvæk om markarbejdet, hvor det havde vist sig lettest og billigst at rationalisere.²⁵ Men fra 1962 priori-

terede man bevidst arbejdsanalyser at staldarbejdet højest.²⁶ Nu drejede det sig om metodestudier af arbejdsforbrug før og efter ændringer af bygninger og teknisk udstyr, studier over arbejdsforbrug i løsdriftsstalde for køer, spaltegulve for svin, arbejdsforbrug ved forskellige tørringsformer for høg og korn, ensilagearbejdet m.v.²⁷

En større undersøgelse over staldarbejdets rationalisering med henblik på arbejdsforbruget i båsestalde illustrerer, hvor langt man i løbet af 1960'erne var kommet med hensyn til viden, analysemetoder og mekanisering.²⁸ Man var nu i stand til på grundlag af ikke blot spørgeundersøgelser, men også indgående tidsstudier at foretage en samlet belysning af arbejdsforbruget vinter og sommer, under forskellig besætningsstørrelse og forskelligt teknisk udstyr. Det var muligt at inddrage alle relevante faktorer, gennemføre en systematisk opdeling af malkearbejdet, fodringen m.v. i bestemte deloperationer samt udarbejde standardtider for det samlede arbejdsforbrug, hvilket muliggjorde præcise oplysninger om arbejdsforbruget under forskellig besætningsstørrelse og anvendelse af forskelligt teknisk udstyr. Der opstilledes ligeledes modeller med henblik på en sammenligning mellem forskellige arbejdsmetoder, som borteliminerede virkningen af de faktorer, der ikke ønskedes målt. Det var således på engang både en konkret undersøgelse og en generel metode for rationaliseringsstudier af det pågældende område.

Undersøgelserne fra Ørritslevgård, eller De landbrugstekniske Undersøgelser, som de hed fra 1962, sigtede ligesom i 1950'erne efter forholdene i husmands- og især gårdmandsbruget, eller sagt på en anden måde familiebruget. De udviklede standardtider brugtes nok til beregning af den tid, det enkelte delarbejde burde tage under de givne omstændigheder, men det var op til landmanden selv at lade analysen indgå i den videre planlægning.

Det store landbrug

Standardtider kunne derimod som tidligere nævnt også bruges på anden vis. Historisk er de ikke mindst i USA gennem hele dette århundrede blevet brugt som grundlag for akkordaftaler, altså i forhold til lønarbejdet. På de større danske gårde,

hvor arbejdsgiverne var organiseret i Landbrugets Arbejdsgiverforening og arbejderne i Dansk Arbejdsmandsforbund, senere Specialarbejderforbundet, begyndte man kort efter anden verdenskrig at interessere sig for en mere systematisk og »objektiv« fastsættelse af akkorder.²⁹

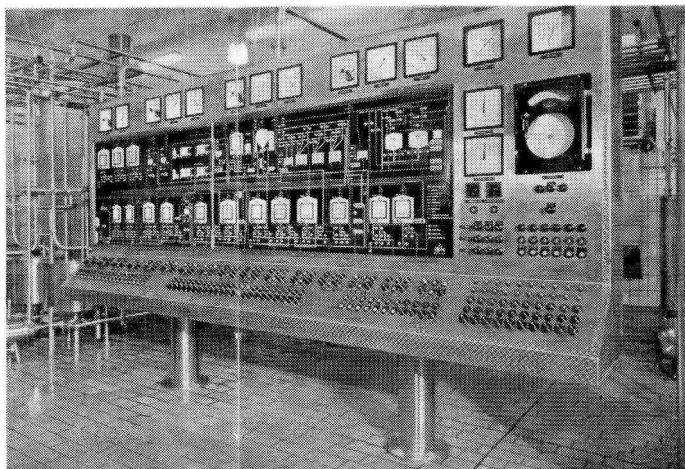
Endnu før Marshall-hjælpen var gennemført iværksatte Landbrugets Arbejdsgiverforening sammen med et privat rationaliseringsfirma i årene 1947–49 en omfattende undersøgelse af rationaliserings- og mekaniseringsmulighederne i marken og i kostalden. Ud over mekaniseringsmulighederne var man især interesseret i en bedre akkordsætning. Akkorder viste sig ikke at være særligt udbredte i landbruget, og de byggede på vidt forskelligt grundlag. Man var især interesseret i at få afklaret mulighederne for fastsættelse af standardværdier som grundlag for en ny akkordsætning. I kostalden forekom arbejdet endnu at være så varieret, at noget sådant ikke kunne anbefales. Derimod var der gode muligheder i markarbejdet.³⁰

Efter den recept tog Landbrugets Arbejdsgiverforening med udgangspunkt i et nedsat rationaliseringsudvalg fat på en lang række arbejdsundersøgelser af forskellige markarbejder. Arbejdet foregik gerne i et vist samarbejde med arbejdernes forbund. Man stræbte efter at udarbejde standardværdier som grundlag for akkordsætningen i forbindelse med f. eks. roe- og høstarbejdet. Den hastige mekanisering, bl.a. med mejetærskerens udbredelse gav dog anledning til mange revisioner af akkordgrundlaget allerede i 1950'erne. I 1960'erne tog man også fat på at undersøge og akkordsætte arbejdet i ko- og svinestalden.³¹

Fra midten af 1960'erne trådte arbejdsanalyserne dog mere og mere i baggrunden. Den kraftige mekanisering reducerede betydeligt forbruget af lønnet arbejdskraft, og de store investeringer i maskiner og bygninger flyttede i stedet interessen over på den økonomiske styring af bedriften.³²

Landbrugindustrien

Over for andelsvirksomhederne foregik der en endnu større analysevirksomhed. Det gjaldt ikke mindst slagterierne, der skal bruges som eksempel her. Rationaliseringsbølgen nåede

I 1967 indviede Nordsjællands Mejeri sit nye automatiske mejerianlæg, hvor blot otte personer kunne klare behandlingen af mælken. Fra det centrale panel styredes både mælkens behandling og rengøring af mælkerør og tanke. Også mælkens tapning og pakning blev automatiseret.

Kilde: Mogens Lebech: Solbjerg 1895–1970. Aktieselskabet Det Danske Mælke-compagni, 1970, s. 142 ff.

slagterierne ved midten af 1950'erne. Slagteriernes Forskningsinstitut, der oprettedes i 1954 for Marshall-penge, blev centrum for den efterfølgende rationaliseringsvirksomhed. Et væsentligt element i arbejdet med at øge slagteriernes produktivitet var indførelsen af et præstationsbestemt lønsystem. Udviklingen på slagterierne kan således ses som forsøg på en systematisk anvendelse af amerikanske rationaliseringsmetoder.

Fra slutningen af 1950'erne pressede Slagteriarbejderforbundet stadig hårdere på for at få gennemført et sådant lønsystem som løftestang for lønudviklingen.³³ En begyndende arbejdskraftmangel og ønsket om en mere systematisk udvikling af produktiviteten skubbede slagteriledelserne i samme retning. Endelig bredte der sig samtidig i hele den danske industri en bølge af produktivitetsfremmende lønsystemer, hvorigennem arbejdsgivernes rationaliseringsønsker

kunne forenes med arbejdernes interesse i en højere løn. Akkordsætningen blev midlet hertil.

I løbet af 1950'erne havde man i industrien gjort en del erfaringer med fastsættelse af akkorder ud fra tidsstudier. De rummede imidlertid gerne i den tidligste form en del usikkerheds elementer, fordi arbejdstakten måtte vurderes subjektivt. For at undgå det besluttede man på slagterierne at satse på et standard-elementtidssystem. Og i januar 1960 indgik Andels- og Privatslagteriernes Arbejdsgiverforening og Dansk Slagteriarbejderforbund aftaler om metodeudvikling og akkordsætning med MTM-systemet på fire virksomheder og akkordsætning efter tidsstudier på et femte slagteri.³⁴

MTM (metode-tids-måling) er en arbejdsmålingsmetode, der baseres på tabeller over standardtider for forskellige standardbevægelser under forskellige betingelser.³⁵ Systemet rummer en række grundbevægelser (strække, flytte, dreje osv.). Ved at studere et delarbejde, inddele det i grundbevægelser og slå varigheden op i tabellerne kan man fastlægge en normtid for operationen uden at gribe til tidsstudier.

Et sådant system, der sigtede mod en standardiseret målestok for arbejdsprocessens forskellige deloperationer, er et typisk udtryk for den amerikanske form for arbejdstilrettelæggelse. Det var da også her, man havde lært de nye metoder, støttet af de svenske erfaringer, idet man på rationaliseringsområdet var længere fremme i Sverige end her.

I løbet af det første prøveår med de nye akkorder udarbejdede Slagteriernes Forskningsinstitut standardmateriale for de vigtigste aktiviteter, så man havde et grundlag for akkordfastsættelse, der byggede på gennemrationaliserede metoder – i første omgang for slagtegangen.³⁶ Hver enkelt arbejdsmetode blev gennemarbejdet, hvilket ikke blot gav mere rationelle arbejdsmetoder, men også ideer til forbedring af værktøj og maskiner, ligesom MTM gennem sine basistal kunne danne grundlag for økonomiske konsekvensberegninger af nye arbejdsmetoder.

I sommeren 1961 enedes arbejdernes og arbejdsgivernes organisationer om en egentlig rammeaftale for metodeudvikling og akkord. Heri lå, at akkordberegningerne kun var en side af rationaliseringsarbejdet, eller rettere at gennemførelsen af systematisk beregnede akkorder forudsatte metodeundersøgel-

ser af forskellige arbejdsformer med henblik på en samlet rationel tilrettelæggelse af arbejdet.

Ved rammeaftalen opgav man imidlertid MTM-systemet til fordel for tidsstudier med ur, sandsynligvis fordi springet fra den hidtidige erfaringsbaserede arbejdsform til en så systematiseret og standardiseret arbejdsgang forekom at være for stort, dvs. man vidste endnu for lidt. Arbejderne brød sig sikkert heller ikke om at underlægge sig et så kraftigt styringssystem, og de havde på grund af arbejdskraftmanglen mulighed for at gøre sig gældende over for arbejdsgiverne.

Med rammeaftalen blev arbejdstaktvurderingen en vigtig faktor i akkordfastsættelsen. Der fremstilledes således en række film for at illustrere de forskellige arbejdstakter og hjælpe arbejdsstudiefolkene til at vurdere ensartet og korrekt. Forud for akkordindførelsen blev der foretaget en driftsmæssig undersøgelse for at finde frem til rationaliseringsmuligheder inden for hele driften, så akkordsætningen kunne indgå i en samlet rationalisering.

Man opgav således den oprindelige ide om en gennemført standardisering af arbejdet, altså en generel model for akkordfastsættelsen, og gik i stedet ind i en omfattende arbejdstaktvurdering ved hjælp af stopur og film m.v. Det krævede uddannelse af et stort antal arbejdsstudieteknikere på Slagteriernes Forskningsinstitut, på slagterierne og i de to arbejdsmarkedsorganisationer. Opgivelsen af MTM-systemet betød dog ikke, at man opgav intentionen om at nå til en standardisering af den samlede slagteriprocess. Der arbejdedes således videre i regi af både forskningsinstituttet og maskinindustrien med standardisering af materialer og arbejds gange. Sådanne standarddata udvikledes hen ad vejen i forbindelse med instituttets drifts- og akkordanalyser samt tekniske forsøg.

I løbet af et par år begyndte akkorderne for alvor at fungere i de første slagterier, og med den voksende arbejdskraftmangel steg presset for gennemførelse af akkorder i snart sagt alle slagterier. Presset blev så voldsomt, at instituttet i 1964 måtte udarbejde et midlertidigt og mere enkelt akkordsystem. Udgangspunktet var et »basis-slagteri« med en rationel arbejds gang. I systemet var der indlagt en række korrektionsfaktorer så det enkelte slagteri, der stod over for at indføre akkord, kunne korrigere sine egne forhold i relation til basisslagteriet.

»Basisslagteriet« fandtes ingen steder i virkeligheden. Det var en konstruktion, som byggede på instituttets materiale og erfaringer med ordinær akkordsætning på de slagterier, der hidtil havde fået indført akkord. Det var altså en slags standardakkordsystem. Herefter rullede akkordsætningen hen over slagterierne. Fra 12 slagterier med o. 2.000 arbejdere med ordinær akkordsætning ved udgangen af 1963, steg antallet de følgende to år til 73 virksomheder med godt 7.000 arbejdere. Og o. 1970 var akkordsætningen så godt som fuldstændig. Dertil kom at de midlertidige akkorder i løbet af disse år udskiftedes med ordinære. Endelig bredte akkordsætningen sig i løbet af årtiet fra oprindelig kun at have omfattet svineslagtegangen til også at omfatte de øvrige dele af arbejdsprocessen: kreaturslagtning, pølsemageri, konserver, rengøring m.v.

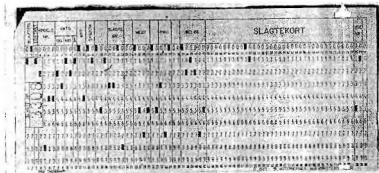
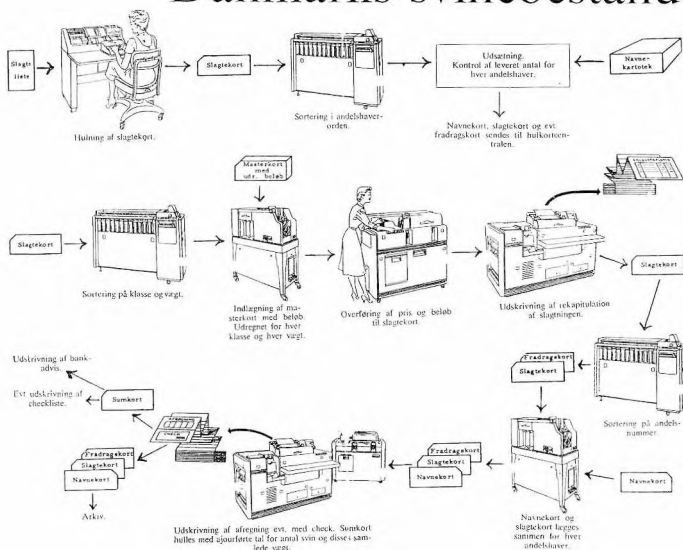
Det administrative arbejde

Rationaliseringsarbejdet og arbejdsanalyserne omfattede ikke blot selve produktionsprocessen. Interessen for at rationalisere det administrative arbejde foregik parallelt hermed. Det gjaldt over en bred kam inden for det landbrugs-industrielle kompleks. Teknologioverførslen fra USA foregik her ikke blot på det metodiske plan. Lige fra starten i 1954 udviklede Landbrugets Edb-Central (indtil 1962 under betegnelsen hulkortcentral) sig i nært samarbejde med IBM, der leverede det tekniske udstyr til centralen.³⁷

Fra midten af 1950'erne bredte hulkort- og edb-teknologien sig ved behandlingen af kontrolforeningernes regnskabsmateriale, først for ydelsesoplysningerne, siden også for avls- og fodringsområdet.³⁸ I 1960'erne kom bedriftsregnskaberne med.³⁹ Allerede i 1950'erne, som en af hulkortcentralens første opgaver, tog både mejerier og slagterier databehandlingen i anvendelse ved de ugentlige afregninger til landmændene.⁴⁰ Korn- og foderstofforretningerne fulgte ligeledes snart efter.⁴¹

Også til det interne administrative arbejde i andelsvirksomhederne blev datateknologien taget i anvendelse. Det var direkte for at fremme edb-anvendelsen her, at Slagteriernes Forskningsinstitut o. 1960 fik til opgave at udarbejde standardkontoplaner.⁴²

Sådan afregnes Danmarks svinebestand

på hulkort

I 1962 afregnedes ca. 7 millioner af årsproduktionen på 10 millioner svin via hulkort. Herigennem fik landmanden en hurtig oversigt over ugens levering tillige med en opgørelse over leverede svin i året indtil dato. Svineafregningen foregik på Slagteriernes Hulkortcentral i Århus, Odense og Roskilde. Fra 1962 havde centralen hovedsæde i Århus efter en organisatorisk sammenslutning med mejeriernes hulkortcentral. Med landbrugsorganisationernes formelle tilslutning i 1970 dannedes i sin struktur det LEC, som kendes i dag.

Skemaet viser arbejdsgangen fra den manuelle indtastning af et hulkort pr. svin over de efterfølgende led i den mekaniske databehandling frem til udskrivningen af landmandens afregning. Det tids- og arbejdskrævende indtastningsarbejde mekaniseredes fra slutningen af 1960'erne med indførelsen af optisk læsning.

Kilde: Andelsbladet 1962, s. 910 f.

Strukturrationalisering

Den systematiske indsats for at rationalisere arbejdet var således hovedingrediensen i den produktivitetstænkning, som dansk landbrug fik indpodet fra USA via Marshall-hjælpen. En bestemt side af denne tankegang vedrørte de store rationaliseringsfordele ved at organisere arbejdet i stordrift. Denne ide tog landmændene for alvor til sig i 1960'erne. En strukturrationaliseringsbølge har sidenhen totalt forandret andelsbevægelsens grundlag. Af de mange mejerier, slagterier, korn- og foderstofforretninger m.v. er der kun blevet et fåtal af store virksomheder tilbage.⁴³

Strukturrationaliseringen var allerede fra 1960'erne forbundet med en gennemført rationalisering og mekanisering af den samlede arbejds- og produktionsproces. Endelig indebar strukturrationaliseringen en tydelig industrialisering af landbrugets leverandører og aftagere, hvilket også angiver den dybere baggrund for omlægningen. Det var ikke blot et spørgsmål om at spare arbejdskraft og andre omkostninger, men også om en ny samfundsmæssig arbejdsdeling.

Strukturrationaliseringen slog fra 1960'erne bredt igennem i det danske samfund som led i en omfattende industrialiseringsproces og den første egentlige internationalisering af dansk industri. Inden for landbrugsindustrien førte strukturrationaliseringen imidlertid ikke til nogen direkte integration mellem produktion, salg og udvikling. Salgsarbejdet var fortsat et anliggende for selvstændige foreninger ledet af gårdmænd og husmænd, mens forsknings- og forsøgsvirksomheden primært foregik på statslige eller halvstatslige institutioner.

Strukturrationaliseringen satte sig også igennem inden for det omfattende net af foreninger og organisationer, som landmændene havde bygget op. Ved udnyttelse af edb-teknologien blev det således i 1960'erne muligt at gennemføre en særdeles kraftig sammenlægning af de talrige kontrolforeninger og kvægavlsforeninger til nogle få store regionale enheder.⁴⁴ Reorganiseringen af det faglige rådgivningsarbejde o. 1970 fuldbyrdede periodens organisatoriske rationalisering.⁴⁵

En tilsvarende strukturrationalisering fandt derimod ikke sted i selve landbruget.⁴⁶ Gårdmændene og husmændene fastholdt en landbrugspolitik, der forhindrede sammenlægning af små brug til store landbrug, og de søgte på alle måder via staten og organisationerne at sikre videreførelsen af familie-

bruget og selvejet som kernen i det danske landbrug. Strukturrationaliseringen skulle slå igennem på alle de andre og stadig flere områder, som landbruget var afhængigt af, for derved at give landmanden en større del af den økonomiske kage.

Selv om opgøret var afsluttet for en generation siden, kunne en talrig bonde- og husmandsbevægelse, der var blevet til gennem en lang kamp for at afskaffe feudaltidens godsejer-vælde, ikke blot give op for påny at overlade roret til storlandbruget. Mange valgte at ophøre med landbruget, flere specialiserede produktionen og investerede i ny teknik for ved familiens egen indsats at klare sig igennem. Under disse hårdt pressede økonomiske vilkår fastholdtes en organisatorisk struktur i det landbrugs-industrielle kompleks, der var domineret af det primære landbrug.

Standardisering

USA står vel i den almindelige bevidsthed som standardiseringslandet par excellence. Standardisering og masseproduktion har her været vejen frem for produktivitetsudvikling og store profitter. Ved Marshallhjælpens start var standardisering derimod langt fra noget dominerende træk ved dansk produktion og økonomi.

Den efterfølgende kraftige industrialisering og internationalisering af økonomien tvang imidlertid dansk industri og landbrug til at kaste sig over standardiseringen for at kunne klare sig i konkurrencen. Standardisering var nemlig et effektivt middel til både prissænkning og øgning af profitten. Byggematerialeindustrien introducerede således standardbyggeriet i 1950'erne, og Statens Byggeforsknings Institut udviklede standardbyggeblade og standardmodeller for landbrugets bygninger.⁴⁷ Landbrugs-maskinbranchen gik i 1960'erne ligeledes stærkt ind i standardiseringen som følge af voksende udenlandsk konkurrence og hensynet til en større afsætning.⁴⁸

En væsentlig del af standardiseringsarbejdet foregik inden for de mange internationale, faglige samarbejdsorganer, der især voksede frem efter krigen. Det gjaldt f. eks. ind over husdyrbruget, hvor der på ydelses- og avlsområdet aftaltes internationale standarder, ikke mindst af hensyn til handlen

med avlsdyr.⁴⁹ OEEC, Marshall-hjælpens internationale organ i Paris, støttede kraftigt standardiseringsarbejdet, som blev betragtet som en væsentlig forudsætning for økonomisk vækst i Europa. En overordnet international kodificering af standarder fandt sted i IOS.

En tilsvarende dansk standardisering foregik gennem Dansk Standardiseringsråd. Rådet udbyggedes i midten af 1960'erne med en afdeling for landbrugsområdet.⁵⁰ Afdelingen var identisk med et fællesudvalg for landbrugsmaskinbranchen og landboorganisationernes maskinudvalg. Afdelingen tog straks fat på at opbygge standardblade for hver maskintype, maskinkartotek og hurtig afprøvning og formidling af oplysninger om nye maskiner i samarbejde med Statens Redskabsprøver, m.v.

Jævnside med denne udvikling foregik der en markant standardisering på det administrative område. En hastigt voksende administration kaldte på rationalisering. Mange arbejds- og papirgange var i forvejen temmelig standardiserede og ventede således blot på den rette teknologi. Den kom med edb-teknologien, men for at få det fulde udbytte af denne teknologis rationaliseringsmuligheder, krævede det ensartede arbejdsgange hele vejen igennem. Mange opgaver egnede sig umiddelbart til edb-behandling. Således begyndte man som nævnt allerede fra midten af 1950'erne at køre kontrolforeningernes regnskaber samt mejeriernes og slagteriernes afregning med landmanden på edb.

En bredere og mere systematisk anvendelse af edb i administrationen slog for alvor igennem i 1960'erne. Fra o. 1960 tog man i forhold til landbruget og især andelsvirksomhederne fat på at udvikle standardiserede kontoplaner, dvs. en ensartet struktur for dataregistreringen, der tillod en ensartet databehandling. Bl.a. udarbejdede Slagteriernes Forskningsinstitut og Det landøkonomiske Driftsbureau sådanne kontoplaner. Det kom især regnskabsarbejdet til gode.⁵¹ Hidtil havde regnskabssiden og driftsøkonomien i det hele taget primært været en bagudrettet registreringsvirksomhed. Med edb-teknologiens hurtige talbehandling opstod muligheden for en økonomisk styring af bedriften. Det krævede imidlertid, at man gik et skridt videre og fik udviklet standardiserede metoder til bestemmelse af virksomhedens forskellige områder og af helheden.

En sådan udvikling af standardiserede metoder var imidlertid ikke forbeholdt økonomien. Over hele spektret satsedes der fra 1960'erne på at udvikle standardmetoder, f. eks. til kvalitetskontrol på mejerier og slagterier. Men også i et område som avlsarbejdet blev standardiserede udvælgelsesmetoder en afgørende faktor, både som rationaliseringsmiddel og som styringsværktøj.

Husdyrbruget

Husdyrbruget var det centrale i landbruget. Her førte alle tråde hen. Siden slutningen af forrige århundrede havde man gennem en bred forsknings- og forsøgsindsats arbejdet for at højne produktiviteten. Marshall-hjælpen blev således også anvendt til at styrke produktivetsarbejdet inden for planteavl, fodring og husdyravl.

Inden for husdyravlen var det målet at få udviklet metoder til hurtig og sikker udvælgelse af de bedste avlsdyr med hensyn til de ønskede egenskaber, f. eks. malkeevnen hos køer.⁵² Traditionelt blev tyrene udvalgt på grundlag af udseende, præmiering og afstamning. Ofte viste det sig senere, at tyren havde ringe avlsværdi for mælkeproduktion.

Umiddelbart efter 2. verdenskrig begyndte man at oprette afkomsprøvestationer for døtregruppe efter samme tyr for under ens leveforhold at måle avlsværdien over en bestemt periode. Herved fik man en noget bedre og hurtigere metode til udvælgelse af de bedste tyre. Individprøver af tyre var en anden metode til at fremme ønskede arveegenskaber hos tyre.

Et skridt videre kom man efter kontrolforeningernes overgang til edb-behandling af deres regnskaber. Fra 1962 begyndte Husdyrbrugsudvalget under Landbrugsministeriets Produktivitetsudvalg at offentliggøre resultater af en systematisk undersøgelse af ydelsen hos døtregrupper efter tyre på grundlag af kontrolforeningernes edb-materiale. Fra 1964–65 indførtes et beregningstal, som viste døtregruppens smørfedtydelse i forhold til racens gennemsnit. Dermed var der skabt en langt sikrere og hurtigere metode til udvælgelse af de bedste avlsdyr. Grundlaget var således lagt for avlsarbejdet fremover, hvor man forfinede denne fremgangsmåde ved at udvikle stadig flere beregningstal for de relevante avlsegenskaber. En

mere omfattende og samlet udnyttelse af avlsmaterialet inden for kontrolforeninger og kvægavlsforeninger kom af tekniske og organisatoriske grunde dog først igang fra 1970'erne.

På fodrings- og ernæringsområdet udbyggedes analyserne af fodermidlernes næringsværdi, husdyrenes behov for næringsstoffer og optagelse heraf i stofskiftet.⁵³ Herigennem kortlagde man nøjere omdannelsesprocessen fra foder til f.eks. mælk. Analyserne blev fulgt op med beregninger, som resulterede i bedre metoder til bestemmelse af næringsværdien og dermed udbyttet af forskellige foderstoffer. En tilsvarende udvikling af metoder foregik inden for kvalitetsmålingen af mælk og kød. Edb-anvendelse til statistisk beregningsarbejde accelererede også udviklingen her, men først fra slutningen af 1960'erne. For landmanden blev de således aktuelle fra 1970'erne.

Tilsvarende foregik der på planteavlsmaterialet en omfattende forsknings- og forsøgsvirksomhed for at øge produktiviteten i markproduktionen. Det gjaldt f. eks. udviklingen og udbredelsen af det enkimede roefrø, der afskaffede det store manuelle arbejde i forbindelse med udtørring og lugning.⁵⁴

Styring og planlægning

Ved udformningen af det tredje produktivetsprogram i 1960 blev der lagt vægt på ikke blot at fortsætte de hidtidige rationaliseringsundersøgelser, men også at opbygge viden og metoder til samlet økonomisk styring af bedriften, herunder at udnytte mulighederne i hulkort- og edb-teknologien. Husmands-, landbo- og andelsforeningernes oprettelse af et teknisk-økonomisk udvalg i 1960, dannelsen af Landbrugets Samråd for forskning og forsøg i 1962 og den samtidige oprioritering af en samlet indsats på byggeforskningsområdet var led i styrkelsen af en sådan helhedsvurdering.

Men først og fremmest slog styringsplanerne igennem på det driftsøkonomiske område.⁵⁵ Det landøkonomiske Driftsbureau gik igang med at opbygge matematisk begrundede modeller for de forskellige grene af landbrugsdriften samt introduktion af bidragsregnskabs-metoden til bestemmelse af bedriftens afkast. Det driftsøkonomiske modelarbejde blev fulgt op af Regnecentralen og LEC's arbejde med at udvikle en opgørelses-

metode til brug for edb. Herigennem blev der samtidig foretaget en betydelig omlægning, udvidelse og standardisering af hele regnskabsførelsen.

Landbrugsregnskaberne var endvidere i 1960'erne blevet vigtige som statistisk grundlag for landbrugets pris- og erhvervspolitik, hvor der krævedes et stadig mere præcist og sammenligneligt materiale. En tilsvarende brug af statistikken til både registrering og planlægning fandt også sted inden for andelsvirksomhederne, f.eks. mejerierne og slagterierne, hvor salgsstatistiske oplysninger og prognoser var vigtige. Fra midten af 1960'erne introduceredes ligeledes operationsanalysen som metode for samlet styring og prognoselægning.⁵⁶

Afslutning

Med den store omlægning omkring århundredskiftet var grundlaget skabt for det eksportorienterede og produktive danske landbrug. Et omfattende organisationsnet sørgede for binde de mange små enheder og led sammen indbyrdes og i forhold til verdensmarkedet. Hele dette store landbrugs-industrielle kompleks udviklede sig uden de store strukturelle ændringer gennem første halvdel af vort århundrede, hvor det samtidig udgjorde krumtappen i det danske samfund.

En ny og kraftig industrialiseringsbølge verden over fra 1950'erne bragte dette kompleks i krise og tvang det til at gribe til nye organisationsformer og produktionsmåder. I alle led undtagen det primære landbrug gennemførtes en omfattende strukturrationalisering med dannelsen af store enheder og en kraftig industrialisering af arbejdsprocessen. Landmændene søgte derimod at videreføre familiebruget ved hjælp af specialisering og en voksende indsats for at øge produktionen i forhold til den benyttede arbejdskraft. Det forudsatte et omfattende rationaliserings- og mekaniseringsarbejde.

I den sammenhæng virkede netop i 1950'erne og -60'erne den amerikanske industri som forbillede og Marshall-hjælpen som formidler af omlægningen. Nogen kopiering af de amerikanske forhold blev der ikke tale om. Dertil adskilte amerikansk landbrug og industri sig for meget fra de danske forhold både med hensyn til forudsætninger og struktur. Men i den industrialiseringsproces, som dansk landbrug oplevede stadig

stærkere fra 1950'erne, lod man sig specielt i den indledende fase inspirere meget af USA. Det var USA, der stod bag Marshall-hjælpen, og det amerikanske produktionsapparat dominerede i den grad det økonomiske verdensbillede, at produktionsomlægningen også i Danmark tog udgangspunkt i amerikanske produktionsmetoder.

De forringede økonomiske vilkår for landbrugsvarer på verdensmarkedet tvang dansk landbrug til at gøre sig mere konkurrencedygtigt. Omkostningsbegrænsninger gennem rationalisering og mekanisering var en vigtig del af svaret herpå. Deraf fulgte den specialiserede og mere og mere industrialiserede landbrugsproduktion. En sådan omlægning stødte imidlertid mod en række barrierer og strukturer i de enkelte bedrifter, hos landmændene, i den herskende organisationsstruktur og i form af den utilstrækkelige industriudvikling i Danmark. Bestræbelserne i de første efterkrigsårtier gik således i høj grad ud på at nedbryde disse barrierer og skabe grundlaget for et mere produktivt og konkurrencedygtigt landbrug.

O. 1970 var det enorme analysearbejde og den organisatoriske og produktionsmæssige omlægning så langt fremme, at linierne var lagt for eftertiden. Parallelt med andre industrilande udviklede dansk landbrug sig i retning af en stadig stærkere industrialisering og teknologisering.

Noter

0. Jeg vil gerne takke fhv. afdelingschef i De danske Landboforeninger, lic. agro. S. P. Jensen for en grundig kritik af et tidligere udkast til denne artikel.
1. Det følgende bygger dels på de foreliggende historiske oversigtsværker, dels på de undersøgelser, der er foretaget i forbindelse med nærværende fremstilling.
2. Således især Landbohøjskolen (1856), Statens Husdyrbrugsforsøg (tidligere Landøkonomisk Forsøgslaboratorium)(1883), Statens Planteavlsvorsøg (1886), Statens Jordbrugs-økonomiske institut (tidligere Det landøkonomiske Driftsbureau)(1918) og Statens Forsøgsmejeri (1923).
3. Landbrugsrådets Meddelelser 1948–50.
4. Danmarks langtidsprogram 1948/49–1952/53 samt Landbrugsrådets Meddelelser 1948–50 og 1952.

5. Landbrugsministeriets udvalg vedrørende studierejser under Marshall-planen, i De danske Husmandsforeningers arkiv, Erhvervsarkivet.
6. Det berøres i dels en række generelle undersøgelser, såsom amerikansk husdyrbrug 1951, Mekaniseringen i landbruget 1951, Driftsøkonomiske undersøgelser indenfor landbruget i USA 1951 og Arbejdsrationalisering i landbruget 1952, dels i undersøgelser af specielle sider af husdyrbruget, f.eks. Ensilering og høberedning 1951, Rodfrugtsdyrkningens mekanisering 1951, Den kunstige sædooverføring og avlsarbejdet i USA 1951, Planteforædling i USA 1952, Foderproblemer i amerikansk landbrug 1952, Kemiske bekæmpelsesmidler mod plantesygdomme 1952, og Grovfooderproduktion og grovfoderkonservering 1952.
7. Amerikanske landbrugsforhold 1951.
8. Landbrugsrådets Meddelelser 1952-53.
9. Landbrugsrådets Meddelelser 1954; Landbrugsministeriets Produktivitetsudvalg 9/2 1960, i Rigsarkivet.
10. Landbrugets Rationaliseringsfond 18/7 1961, Erhvervsarkivet.
11. Rationaliseringsbrug 1960, Notat maj 1959, Landbrugsrådets arkiv, op.cit.
12. De samvirkende danske Landboforeningers årsberetning 1964-65, Det faglige arbejde: Bygninger og maskiner.
13. Landbrugsministeriets Produktivitetsudvalg 9/2 1960, op. cit.
14. Landbrugsministeriets Produktivitetsudvalg 9/2 1960, op. cit.
15. Landbrugsministeriets Produktivitetsudvalg 2/11 1961, 11/10 1962, 30/5 1969, op. cit.
16. De samvirkende danske Landboforeningers årsberetning 1962-63, Det faglige arbejde.
17. De samvirkende danske Landboforeningers årsberetning 1970-71, 1971-72, 1972-73, 1973-74 og 1974-75: Det faglige arbejde.
18. F.eks. på slagteriområdet, Slagteriernes Forskningsinstituts årsberetning 1960-70.
19. Andels-grovvarehandlen gennem 75 år, 1973, s. 82ff.
20. Denne branche savner enhver behandling i litteraturen, selv på festskriftplan.
21. E. H. Mathiasen: Arbejdsrationalisering i landbruget, 1952, s. 5 et al.
22. Undersøgelser over landbrugets driftsforhold. Tillæg: Undersøgelser over landbrugets mekanisering, 1951; Undersøgelser over landbrugets driftsforhold. Mekaniseringen i mindre landbrug 1952-54, 1955; Undersøgelser over landbrugets driftsforhold. Mekaniseringsundersøgelser i bønderbrug 1949-54, 1955.
23. Undersøgelser over arbejdsforbrug ved dyrkning af roer 1953-57, 1958; Undersøgelser over arbejdsforbrug og arbejdsmetoder ved

- kornhøsten 1954 og 1955, 1954–55; Undersøgelser over staldforhold og arbejdsforbrug ved kvæghold, 1955; Undersøgelser over arbejdsforbrug ved afgrødernes opbevaring, behandling og anvendelse, 1958.
24. Undersøgelser over landbrugets maskiner og bygningstekniske udstyr, 1956; Landbrugsbygningernes tilstand, 1961.
 25. Forslag til forsøgsplan 1958–59, Landbrugets Rationaliseringsfond, op.cit.
 26. Arbejdsplan 1962–63, Landbrugets Rationaliseringsfond, op.cit.
 27. Arbejdsforbrug ved pasning af svin, 1963; Arbejdsforbrug ved pasning af kvæg i båsestalde, 1964–65; Observationer over løsdriftsstalde, 1968.
 28. Rationalisering af staldarbejdet I. Arbejdsforbrug i båsestalde, 1967.
 29. I rationaliseringsspørgsmål er det store landbrug således tidligst ude og går gerne sine egne veje i forhold til de offentlige og private ordninger, der domineredes af husmændene og gårdmændenes organisationer. Mens Landbrugets Rationaliseringsfond undersøgte forholdene på de mindre og mellemstore brug, tog Landbrugets Arbejdsgiverforening sig af arbejdsundersøgelser på det store brug, specielt med henblik på fastsættelse af løn og akkorder, Landbrugets Rationaliseringsfond 10/4 1962, op.cit.
 30. »Sammenslutningen« 1949, s. 113–140, 161–189 og 223–236.
 31. Arbejdsundersøgelser over udtynding og hakning af roer, »Sammenslutningen« 1950, s. 25–29; Arbejdsundersøgelse over opstilling af kornneg, do. 1950, s. 45–49; Arbejdsundersøgelse over optagning af fabrikkssukkerroer, do. 1950, s. 58–60; de to sidstnævnte undersøgelser blev foretaget i samarbejde med Dansk Arbejdsmandsforbund med henblik på at udvikle et sikrere grundlag for akkordsætningen.; Kan hele høstarbejdet udføres i akkord, do. 1952, s. 100; Arbejdsundersøgelser i roemarken, do. 1952, s. 129–31; Høstundersøgelser 1954, do. 1954, s. 247–50; Undersøgelse af forholdene ved høstning og tærskning af byg, do. 1955, s. 43–72 (i samarbejde med Bryggeriforeningen og Foreningen af danske Korneksportører); Arbejdsforbruget i kostalden, do. 1958, s. 43–48; Arbejdsforbruget i roemarken, do. 1960, s. 54–60; Malkeundersøgelser på 13 sjællandske gårde, do. 1962, s. 377–79; Arbejdsundersøgelser i kostalde, do. 1963, s. 76–80, 122–128, 177–180, 219–223, 283–289; Arbejdsundersøgelser i svinestalde, do. 1963, s. 366–371, 449–454; Arbejdsundersøgelser i roemarken, do. 1964, s. 505–508.
 32. »Sammenslutningen« 1963, s. 118–120.
 33. Chr. Hjorth m.fl.: Slagteriarbejdernes løn- og arbejdsforhold, 1979.
 34. Slagteriernes Forskningsinstitut 1954–1979, 1980, s. 93f.

35. S. Hildebrandt m.fl. (red.): Børsens management leksikon, 1984, s. 214.
36. Slagteriernes Forskningsinstituts årsberetning 1960ff; Slagteriernes Forskningsinstitut 1954–1979, op.cit., s. 94; Chr. Hjorth m.fl., op.cit.
37. LEC 25 års jubilæum, 1987.
38. De danske Kontrolforeninger. Årsberetning 1957ff; Foreningen af Jyske Landboforeninger. Husdyrbrugsudvalget 1957ff, Erhvervsarkivet. Hulkort- og edb-bearbejdningen af kontrolforeningsmateriale var ikke blot i sig selv et vigtigt rationaliseringstiltag. Det udgør et grundmateriale, hvor edb-behandlingen satte skub i produktivitetsarbejdet på både avls- og fodringssiden.
39. De samvirkende danske Landboforeningers årsberetning. Det faglige arbejde 1962ff.
40. LEC 25 års jubilæum, op.cit.
41. I. Gejl/Chr. R. Jansen: Korn, købmænd og kornkompagni, 1971, s. 394ff; Andelsbladet 1966, s. 116.
42. Slagteriernes Forskningsinstituts årsberetning 1960ff. – Edb-udviklingen inden for det administrative område kunne specielt for 1960'ernes vedkommende godt fortjene en bredere gennemgang, end pladsen tillader her. Den udgør nemlig en væsentlig forudsætning for det efterfølgende informationsteknologiske gennembrud. Jvf. også nedenfor i afsnittet Standardisering.
43. C. Bjørn (red.): Dansk mejeribrug 1882–2000, 1982, s. 360ff; A. Brændgaard: Slagterisektorens strukturelle forandring, 1978; I. Gejl/Chr. K. Johansen, op.cit., s. 390ff.
44. Jvf. bl.a.: Beretning. Regnskabsresultater fra kontrolforeninger i Jylland og på Samsø 1960ff; Kvægavlen i Jylland 1960ff.
45. Jvf. ovenfor, Produktivitetsarbejdets grundlag og organisering.
46. Jvf. ovenfor, Nogle Udviklingslinier.
47. Rationaliseringsbrug 19/3 1958, Landbrugsrådets arkiv, op.cit.; P. Brogaard m.fl.: Danmarks arkitektur. Landbrugets huse, 1980, s. 80ff.
48. De samvirkende danske Landboforeningers årsberetning. Det faglige arbejde 1962ff.
49. De danske Kontrolforeningers arkiv 1955ff, Landbrugets Rådgivningscenter, Århus.
50. De samvirkende danske Landboforeningers årsberetning. Det faglige arbejde 1966–67.
51. De samvirkende danske Landboforeningers årsberetning. Det faglige arbejde 1962ff.
52. Statens Husdyrbrugsforsøg. Jubilæumsberetning 1983, s. 99ff.
53. Statens Husdyrbrugsforsøg, op.cit., s. 45ff.
54. E. H. Mathiesen: Arbejdsrationalisering i landbruget, op.cit., s.

- 29ff; Statens Planteavlfsforsøg 1886–1986. Den faglige udvikling, 1986, s. 28.
55. De samvirkende danske Landboforeningers årsberetning. Det faglige arbejde 1962ff.
56. Hans H. Andersen: Databehandling i landbruget, 1973 (hovedopgave, Handelshøjskolen i Århus), s. 28ff.